

Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine

ÖMER ENGİN LÜTEM KONFERANSLARI 2022

Editör: Alev Kılıç

Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine

ÖMER ENGİN LÜTEM
KONFERANSLARI
2022

Editör: Alev KILIÇ

Nisan, 2023

TERAZİ
YAYINCILIK

**Bu kitap Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM) tarafından derlenmiş ve
Terazi Yayıncılık tarafından yayınlanmıştır.**

Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2022

ISBN: 978-605-73572-5-0

TERAZİ YAYINCILIK

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. Şti.
Abidin Daver Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA

Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26

E-mail: terazi yayincilik@gmail.com

www.terazi yayincilik.com

EDİTÖR

Alev Kılıç

YAYINA HAZIRLAYAN

Gülperi Güngör

TASARIM

Ruhi Alagöz

BİRİNCİ BASKI

Nisan 2023

BASKI

Sonçağ Yayıncılık Matbaacılık
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No: 48/48-49 İskitler / ANKARA

Tel: +90 312 341 36 67

Sertifika No: 47865

© Terazi Yayıncılık - 2023

Her hakkı saklıdır. Bu yayının hiçbir bölümü izinsiz kopyalanamaz, dağıtılamaz ya da çoğaltılamaz.

İçindekiler

Yazarlar	IV
Önsöz	VII
Ermeni Sorunuyla İlgili İngiliz Belgeleri (1912-1923).....	1
Tolga BAŞAK	
A Long Hard Slog to a Lasting Peace in the South Caucasus: Prospects for Peace and Reconciliation Between Azerbaijan and Armenia.....	11
Hasan ÜNAL	
8. Taşnak Kongresinin Perde Arkası: Osmanlı Ermenilerinin Karar Anı.....	17
Kemal ÇİÇEK	
Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Anadolu'ya Göçler ve Göçmen Politikaları.....	31
Nejla GÜNAY	
Uygurluklar Çatışması Ermeniler ve Dondurulmuş Uluslararası Sorunlar (Filistin, Keşmir, Kıbrıs, Karabağ).....	53
Numan HAZAR	
“The Turks and Europe” by Gaston Gaillard.....	77
Maxime GAUIN	
Aleksander Hatisyan ve Kitabı.....	97
Mehmet Arif DEMİRER	
Soykırım Suçunun Tanımlanması ve Yorumlanmasında Kavramsal Bütünlük Sorunu.....	109
Onur URAZ	

Yazarlar

Tolga Başak

Prof. Dr. Tolga Başak, 1997’de Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü’nden mezun olmuştur. 1998’de aynı üniversite bünyesinde bulunan Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü’ne Araştırma Görevlisi olarak girmiştir. Londra’da, İngiliz arşivlerinde yaptığı araştırmalar sonucunda hazırladığı “İngiltere’nin Ermeni Politikası, (1830-1923)” konulu doktora tez eseri ile Dr. unvanı almıştır. 2015’te Doçent, 2021’de Profesör unvanı alan Başak, halen Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Milli Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ile Ermeni sorunu hakkında eserleri bulunmaktadır.

Hasan Ünal

İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü mezunu (1981) olan Prof. Dr. Hasan Ünal doktoraasını İngiltere’nin Manchester Üniversitesi’nde yapmıştır (1986-1993). Türkiye’ye dönüşünde Ankara Bilkent Üniversitesi’nin Uluslararası İlişkiler Bölümü’nde göreve başlayan Ünal burada Ankara Gazi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü’ne geçtiği 2008 yılına kadar çalışmıştır. Gazi ve daha sonra da Atılım Üniversitesi’nde toplamda on yıl çalışan Ünal 2018 yılında İstanbul Maltepe Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü’ne geçmiş olup Maltepe Üniversitesi’nde çalışmalarını sürdürmektedir. Prof. Dr. Hasan Ünal Türk Dış Politikası, Balkanlar ve Orta Doğu’nun yakın tarihi ve siyasi gelişmeleri ile Avrupa Siyasi Tarihi ve Türk-Yunan Uzlaşmazlığı ve Kıbrıs Sorunu gibi konularda dersler vermektedir. Çeşitli uluslararası akademik dergilerde çalışmaları yayımlanan Ünal aynı zamanda uluslararası gazetelerde de makaleler/görüş yazıları yayınlamıştır. Akıcı bir İngilizceye sahip olan Prof. Dr. Hasan Ünal ayrıca akademik çalışmalarını yürütecek düzeyde Fransızca ve Yunanca bilmekte olup, başlangıç seviyesinde Rusça bilmektedir.

Kemal Çiçek

Prof. Dr. Kemal Çiçek, 1985 yılında Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Tarih-Coğrafya Öğretmenliği Bölümü’nü bitirdikten sonra, aynı yıl DTCF’nde yüksek lisansa başladı. 1986’da Milli Eğitim Bakanlığı’nın Yurtdışı Yüksek Lisans Doktora Bursunu kazanarak İngiltere’ye gitti. 1989 yılında Birmingham Üniversitesi’nde Center for Ottoman & Modern Greek Studies Bölümünde yüksek lisans, 1992 yılında da aynı üniversiteden doktoraasını aldı. 1993 yılında KTÜ Fatih Eğitim Fakültesi, Tarih

Bölümü'nde Arş. Gör. Doktor olarak göreve başladı. 1996 yılında Doçent ve 2002 yılında Profesör oldu. 2002-2011 arasında Türk Tarih Kurumu-Ermeni Araştırmaları Masası'nda görev yaptı. 2003-2008 yılları arasında TTK tarafından Amerika'da National Archives ve Library of Congress'de araştırmalar yapmak üzere görevlendirildi. 2011-2016 yılları arasında İpek Üniversitesi Tarih Bölümünde öğretim üyesi olarak çalıştı. 2016 yılında Erasmus programı çerçevesinde Alicante Üniversitesinde (İspanya) misafir öğretim üyesi olarak lisans ve yüksek lisans dersleri verdi. 2016 yılından itibaren Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Tarih Enstitüsü Başkanı olarak çalışmaya başladı. Prof. Kemal ÇİÇEK öğretim üyeliği esnasında büyük projeler yönetti ve editör olarak çalıştı. Prof. Çiçek yurtdışında ve yurtiçinde 70 kadar İngilizce, Türkçe ve Rusça akademik makaleler yayınlamıştır.

Nejla Günay

Prof. Dr. Nejla Günay, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Tarih Anabilim Dalı'ndan 1989 yılında mezun oldu. 1999 yılında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Bölümü'nde Yüksek Lisans derecesini aldı. Aynı yıl Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü'ne okutman olarak atandı. 2007 yılında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Bölümü'nden doktora derecesini aldı. "Maras'ta Ermeniler ve Zeytun İsyanları" adlı kitabı 2012 yılında Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi'nin yedi kategoride verdiği "Kahramanmaraş Kültürüne Hizmet Ödülleri" kapsamında en iyi kitap ödülünü aldı. Prof. Günay, sekiz kez TÜBİTAK yayın teşvik ödülü almış, 2023 yılında Gönüllerde Birlik Vakfı tarafından beş farklı kategoride her yıl düzenli olarak verilen "Muhsin Yazıcıoğlu Ödülleri" kapsamında "En İyi Araştırmacı" ödülüne layık bulunmuştur. 2011 yılında Doçent, 2018 yılında profesör unvanını alan Nejla Günay, hâlen G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü Tarih Eğitimi Anabilim Dalı'nda öğretim üyesidir.

Numan Hazar

Emekli Büyükelçi Numan Hazar, 1966 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Diploması ve Dış Münasebetler Şubesi'nden mezun oldu. 1967 yılında Dışişleri Bakanlığı meslek memurluğu sınavını kazandı. Yurt dışında Ottawa, Kanada; Kıbrıs; Vaşington, ABD (iki kez); Yeni Delhi, Hindistan'da TC Büyükelçiliklerinde görev yaptı. Bonn, Federal Almanya'da Elçi-Müsteşar, Nijerya'da Büyükelçi, Avrupa Konseyi (Strazburg) ve UNESCO'da (Paris) Daimi Temsilci/Büyükelçi oldu. Yurt içinde Cumhurbaşkanlığı Özel Kaleminde çalıştı, Dışişlerinde Genel Müdürlük, Milli Savunma Bakanı Dış Politika Danışmanlığı ve Dışişleri Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı yaptı. Emekli olduktan sonra merkezi Tahran'da bulunan Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın (ECO) yeniden yapılandırılması ile görevli Akil Adamlar Grubu'nun (EPG) Başkanı oldu. Dış ilişkiler konusunda Türkiye'de ve yurt dışında yayınlanmış elli dolayında Türkçe, Fransızca, İngilizce ve Almanca dillerinde çeşitli makaleleri, dört monografisi ve Türkçe dokuz kitabı vardır.

Maxime Gauin

Dr. Maxime Gauin, Azerbaycan'da ADA Üniversitesi'nin Kalkınma ve Diploması Enstitüsü'nde akademisyendir. Daha önce AVİM bünyesinde misafir akademisyen olarak çalışmıştır. Tarih alanındaki lisans derecesini Université Bordeaux-III'da (2005), Çağdaş Tarih alanındaki yüksek lisans derecesini ise Université Paris-I Sorbonne ve École Normale Supérieure de Lyon'da tamamlamıştır (2010). Gauin, Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) Tarih bölümünden doktora derecesini almıştır. Maxime Gauin, AVİM'deki çalışmalarından önce Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu'nda (USAK) da araştırmacı olarak görev almıştır. Gauin, European Journal of International Law, Journal of Muslim Minority Affairs, International Review of Turkish Studies ve diğer hakemli dergilerde akademik makaleler yayınlamıştır. Ayrıca, Hürriyet Daily News, Daily Sabah, Haaretz, The Jerusalem Post ve Cumhuriyet gibi yayın organlarında yazıları yayınlanmaktadır. Gauin, Ermeni meselesinin ve Fransız-Türk ilişkilerinin çağdaş yönleriyle ilgili olarak çalışmalar yapmaktadır.

Mehmet Arif Demirer

1957 yılında Ankara Koleji'nden mezun olan Mehmet Arif Demirer, aynı yıl öğrenimine Cambridge Üniversitesi Mühendislik Fakültesinde devamlı, 1961 yılında lisans ve 1964 yılında İleri Mühendislik (Advanced Engineering) Diploması alarak Türkiye'ye dönmüş ve İstihkam Okulunda temel eğitimi tamamlayıp Genelkurmay İstihbarat Başkanlığında yedek subay olarak görev yapmıştır. Demirer, Ekim 1966 – Ekim 2016 yılları arasında 50 yıl makine mühendisi olarak çalışmıştır. Demirer, politikada Demokrat Parti'nin GİK Üyesi ve Genel Başkan Yardımcılığı görevlerinde (1993-1996 ve 2009 – 2011) bulunmuştur. Yayımlanmış 70 kitabı (son 8 kitabı Ermenilerle ilgili) olan Demirer'in, 1974 yılında Adalet Gazetesinde başlayan köşe yazarlığı Anayurt Gazetesinde devam etmektedir. Demirer, Türk-Ermeni Konusunu Araştırma (TEKAR) Vakfı Başkanı'dır, www.kemalizm1938.org sitesi ile "Kemalist- Demokrat Türkiye" dergisinin sahibi ve yazarıdır.

Onur Uraz

Dr. Onur Uraz, Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Milletlerarası Kamu Hukuku Anabilim Dalında Doktor Öğretim Görevlisidir. Uraz aynı zamanda 2020 yılından bu yana AVİM Misafir Araştırmacısı olarak çalışmaktadır. Uraz'ın araştırmaları soykırım suçu başta olmak üzere uluslararası ceza hukuku, insan hakları hukuku ve uluslararası enerji hukuku alanlarına yoğunlaşmaktadır. Uraz, 2011 yılında Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olmuş ve 2012 senesinde Ankara Barosu'na kaydolmuştur., 2014 yılında University of Glasgow'dan Hukuk yüksek lisans derecesini, 2020 yılında ise Southampton Üniversitesi Hukuk fakültesinden doktora derecesini almıştır. Uraz 2014 yılından bu yana Uluslararası Soykırım Akademisyenler Birliği (IAGS)'in karar komitesi üyesidir.

Önsöz

Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM), 2016 yılından bu yana “Ermeni Konferansları” başlığı ile düzenlediği konferanslar dizisinde Türkiye-Ermenistan ilişkileri, 1915 Olaylarıyla ilgili Türk-Ermeni uyumsuzluğu ve bu bağlamdaki Ermeni iddialarını çok boyutlu yönleriyle ele alan akademisyen, araştırmacı-yazar ve diplomatların çalışmalarına yer vermektedir. AVİM kurucusu ve Onursal Başkanı Emekli Büyükelçi Ömer Engin Lütem’in 6 Ocak 2018 tarihindeki vefatının ardından “Ömer Engin Lütem Konferansları” adıyla düzenlenmeye devam eden bu konferanslar, 2022 yılında yüz yüze ve çevrim içi olmak üzere 9 konferansla sürdürülmüştür.

“Türk Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2022” başlıklı bu kitapta, “2022 yılında düzenlenen konferanslarda sunulan bildirilerin makaleleri ve düzenlenmiş metinleri yer almaktadır.

Kitapta ilk olarak Prof. Dr. Tolga Başak’ın Ocak 2022’de sunduğu bildirinin metni yer almaktadır. Prof. Dr. Tolga Başak, İngiliz arşivlerinde yaptığı araştırmalar sonucunda elde ettiği çok sayıda belgeyi ve bunların incelemesini içeren “*Ermeni Sorunuyla İlgili İngiliz Belgeleri (1912-1923)*” adlı kitabını tanıtmış, incelediği belgeleri ve bu belgeler çerçevesinde İngiltere’nin Ermeni sorunu ile ilgili politikasını ele almıştır.

İkinci çalışma ise güncel bir konuya ışık tutmaktadır. Prof. Dr. Hasan Ünal 2020 Karabağ Savaşı’nın sonuçlarını ele alarak, Ermenistan’ın Azerbaycan ile uzlaşma ve barışma olasılığını incelemiştir. Prof. Dr. Ünal, Türkiye-Rusya yakınlaşması, bunun bölgedeki güç dengelerine etkisi ve İran faktörü dahil olmak üzere Güney Kafkasya’nın ortaya çıkan yeni jeopolitiğini değerlendirmiştir.

Üçüncü olarak Prof. Dr. Kemal Çiçek’in “8. *Taşnak Kongresinin Perde Arkası: Osmanlı Ermenilerinin Karar Anı*” başlıklı bildiri metni yer almaktadır. Birinci Dünya Savaşı’nın çıkmasından hemen sonra toplanan 8. Taşnak Kongresi, Osmanlı Devleti savaşa girdiği takdirde Taşnakların tutumunun ne olacağını tartışıldığı bir kongre olması bakımından önem taşımaktadır. Prof.

Dr. Kemal Çiçek yeni ortaya çıkan hatıratlar, arşiv belgeleri ve araştırmalar ışığında bu kongreye ilişkin çeşitli sorulara yanıt arayarak, farklı görüşlerin bir değerlendirmesini yapmıştır.

Prof. Dr. Nejla Günay'ın “*Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Anadolu'ya Göçler ve Göçmen Politikaları*” başlıklı makalesi ise Anadolu'nun göç ve iskânla ilgili geçmişini ortaya koymaktadır. Prof. Dr. Günay, “*Aşiretler, Muhacirler, Mübadiller ve Mültecilerin İskânı*” adlı kitabında yer verdiği arşiv çalışmalarından hareketle Osmanlı ve Cumhuriyet dönemindeki göç ve iskan süreçlerini ele almıştır.

Emekli Büyükelçi Numan Hazar “Uygarlıklar Çatışması, Ermeniler ve Dondurulmuş Uluslararası Sorunlar (Filistin, Keşmir, Kıbrıs, Karabağ)” isimli kitabında, dondurulmuş uluslararası sorunlar olarak nitelenen Filistin, Keşmir, Kıbrıs ve Karabağ konularını ele almaktadır. Burada yer verdiğimiz aynı isimli makalesinde Büyükelçi Hazar, 2020 yılında Azerbaycan'ın zaferi ve Dağlık Karabağ Ateşkes Antlaşması sonrasında dondurulmuş bir sorun olmaktan çıkan ve çözümlenmiş olan Karabağ meselesini, arka planıyla birlikte, değerlendirmiştir. Büyükelçi Hazar, dondurulmuş uluslararası sorunlar olarak nitelenen Filistin, Keşmir, Kıbrıs ve Karabağ konularını Amerikalı siyaset bilimci Samuel P. Huntington'un 1990'lı yılların başlarında ortaya attığı uygarlıklar çatışması tezi ışığında ele almıştır.

Dr. Maxime Gauin makalesinde Gaston Gaillard'ın Ekim 1920'de yayınlanan “Türkler ve Avrupa” kitabını incelemektedir. Sevr Antlaşması'ndan hemen sonra yayınlanan bu kitap, Sevr Antlaşması'nın neden haksız olduğuna dair Gaillard'ın görüşlerini de içermektedir. Dr. Gauin makalesinde bu kitabın içeriği hakkında bir değerlendirmede bulunmaktadır, ayrıca bu kitabın Türk Kurtuluş Savaşı sırasında Fransız kamuoyundaki yerini ve Gaillard'ın devlet aygıtı içinde aldığı desteği ele almaktadır.

Mehmet Arif Demirer, bildiri metninde Taşnak Partisi üyesi bir politikacı ve Ermenistan Cumhuriyeti'nin ikinci başbakanı olan Aleksander Hatisyan'ın (1874 – 1945) hayatını, Hatisyan'ın “Ermenistan Cumhuriyeti'nin Doğuşu ve Gelişmesi” (Ermenice, 1930 Atina) adlı kitabının içeriğini ele almaktadır. Mehmet Arif Demirer'in başkanlığını yaptığı Türk-Ermeni Konusunu Araştırma (TEKAR) Vakfı, Hatisyan'ın kitabının Türkçe ve İngilizce çevirilerini dünyada ilk kez yayımlamıştır. Demirer bildirisinde Hatisyan'ın kitabında yer alan, tarihe ışık tutacak noktaları ortaya koymuştur.

Son olarak, Dr. Öğr. Gör. Onur Uraz'ın “Soykırım Suçunun Tanımlanması ve Yorumlanmasında Kavramsal Bütünlük Sorunu” başlıklı çalışması yer almaktadır. Dr. Uraz tebliğinde soykırım suçunun tanımındaki muğlak

unsurlara dikkat çekmiştir. Dr. Uraz'ın 2022 yılında Routledge tarafından yayımlanan "Classifying Genocide in International Law The Substantiality Requirement" kitabında ayrıntılarına yer verdiği üzere, uluslararası hukukta soykırım suçuna dair farklı teorik yaklaşımlar, hukuki doktrinler aracılığı ile yargı kararlarını belirlemektedir. Korunan grupların varlığına ve değerine dair "bireyci" ve "kolektivist" yaklaşımların soykırım suçunun hukuki inşası için yetersiz olduğunu belirten Uraz, alternatif yorumsal bir anlayış önermektedir.

2022 yılı Ömer Engin Lütem Konferansları'nda sunumda bulunan saygıdeğer konuşmacıları değerli katkılarından dolayı kutlarım. Kitabın yayınlanmasında emeği geçenlere teşekkür eder, herkese iyi okumalar dilerim.

Alev KILIÇ
E. Büyükelçi
AVİM Başkanı

ERMENİ SORUNUYLA İLGİLİ İNGİLİZ BELGELERİ (1912-1923)

Prof. Dr. Tolga BAŞAK*

*“Ermeni Sorunuyla İlgili İngiliz Belgeleri (1912-1923)” başlıklı eser
Mayıs 2018’de AVİM tarafından yayımlanmıştır.*

Doktoramı “İngiltere’nin Ermeni Politikası” üzerine yaptım. Atatürk Üniversitesi’nde eğitim gören ve bu üniversitede çalışan bir akademisyen olarak, geçmişte trajik olaylara sahne olan Erzurum kentinin tarihi ile ilgili bir şeyler yazmak istedim. Daha sonra çalışmalarım uluslararası açılımları olup, bu kentin hafızasında da yer alan Ermeni sorununa odaklandı. Bu konuda İngiliz arşivlerinde çalışma fırsatı buldum ve bugün hakkında konuşacağımız “Ermeni Sorunuyla İlgili İngiliz Belgeleri (1912-1923)” adlı kitabın içeriğini oluşturan belgelere ulaştım. Bu belgelere dayalı olarak hazırladığım doktora tezimi 2006’da tamamladım. Doktora tezim daha sonra, 2008’de “İngiltere’nin Ermeni Politikası (1830-1923)” adıyla kitap olarak da basıldı.

İngiliz arşivlerinden temin ettiğim belgelerin orijinal suret ve özetlerini içeren çalışma ise 2018’de AVİM’in de katkılarıyla, “Ermeni Sorunuyla İlgili İngiliz Belgeleri (1912-1923)” adıyla kitaplaştırıldı. Bu kitapta ilgili belgeler kronolojik olarak oldukları gibi (İngilizce) verilirken, okuyucunun işini kolaylaştırmak adına belge konuları ve özetleri Türkçe olarak kaydedildi. Giriş bölümünde genel hatlarıyla İngiltere’nin Ermeni politikasının değerlendirildiği eserin editörlüğünü ise değerli hocam Prof. Dr. Yavuz ASLAN yaptı.

1912’den başladık. 1912 neden önemli? Osmanlı İmparatorluğu’nun artık uzun süren bir savaş durumuna geçtiği bir dönem. Bu dönem Trablusgarp, Balkan Savaşları ile başlayacak, Osmanlı Devleti 1914’te 1. Dünya Savaşı’nda kendisini bulacak. 1. Dünya Savaşı sonlandı derken, Türk milleti Mustafa Kemal Paşa önderliğinde, bu topraklarda var olma mücadelesi verecek. Millî

* Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, tbasak@atauni.edu.tr

Mücadele Dönemi Lozan Antlaşması ile 1923'te kapanacak. Dolayısıyla bu tarihler sembolik tarihlere dir. 1912 ve 1923 özel olarak belirlenmiştir.

Belgeleri kaydederken seçici olmaya özen gösterdik. Bütün belgeleri koyamadık. Bazı çok uzun raporları başka bir yayında değerlendirmeyi düşünüyorum.

Tarihî olaylar, tarihî kaynaklarla değerlendirilir. Başka bir alternatifimiz yoktur. Kaynağı olmayan, belgeye dayanmayan tarih anlamlı değildir. Bununla beraber tarihteki ihtilafli konular, beraberinde ihtilafli kaynakların da ortaya çıkmasına/üretilmesine neden olmuş, haliyle olaylarla ilgili tanımlama ve değerlendirmeler birbirleriyle çatışır hale gelmiştir.

Tarihteki ihtilafli konulardan birinin de Ermeni sorunu ve Türk-Ermeni ilişkilerine yönelik emperyal tanımlamalar olduğu söylenebilir. Günümüzde genel olarak “soykırım” iddialarıyla gündeme gelen Ermeni sorununun, tarihsel süreçte bir takım siyasi proje, kurgu ve emperyalist hedeflerin aracı olarak kullanılması, sorunun Türkiye ve Türklere yönelik propaganda ve baskı unsuru haline gelmesine neden olmuş, neticede tarihsel olaylar siyasi kazanımlar için çarpıtılarak tek taraflı ve ön yargılı bir algı sistemi oluşturulmuştur.

Ermeni sorununun uluslararası boyutu ve sorunun 19. yüzyıldan beri uluslararası platform ve anlaşmalarda ele alınmış olması, adı geçen süreç incelemelerinde Türk kaynaklarının yanı sıra yabancı kaynakların da değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Hiç kuşkusuz incelenmesi gereken ana kaynaklar bağlamında mevcut arşivler ilk sırada yer almakta, bunlar arasında da İngiliz, Rus, Amerikan ve Alman arşivleri ön plana çıkmaktadır. Değindiğim üzere, doktora tez için İngiliz arşivlerinde çalışma fırsatım oldu. Bu konu ile ilgili araştırma yapacak akademisyenler ve öğrenciler için bir kaynak eser oluşturmaya çalıştım. Şunu da belirtmek istiyorum, 2008 yılında yayınlanan “İngiltere'nin Ermeni Politikası” adlı eserde, arşiv belgelerini kısmen kullandım. Bu belgelerin tüm içeriklerini kitapta göremezsiniz. İçerisindeki bazı kesitleri, bazı bilgileri kullanarak bir kompozisyon oluşturdum. 2018 yılında yayımlanan bu eseri hazırlamamızdaki amaç ise diğer araştırmacılara farklı bakış açıları sunabilmektir. Bu belgeler başka araştırmacılar için farklı yönleriyle değerlendirme potansiyeli olan belgelerdir. Kısacası bir katkı sunmak ve elimizdeki o belgeleri tam anlamıyla değerlendirmek için böyle bir çalışma yaptık.

Ermeni sorununun tanımlanması açısından değerlendirilmesi gereken kaynakların başında İngiliz kaynakları gelmektedir. İngiltere'den bahsettiğimizde, malumunuz, “üzerinde güneşin batmadığı bir imparatorluktan” bahsediyoruz. Dönemin bütün siyasi ve askeri olaylarını

yönlendirme potansiyeli olan bir güçten bahsediyoruz. Elbette Türkiye tarihi ile ilgili olayların işleyiş sürecinde İngiltere’yi göz ardı ederek bir tarih yazımı yapmak mümkün değildir.

Adı geçen kaynaklar, 19. yüzyıldan beri uluslararası emperyalist sistemin çatışma alanı haline gelen Türkiye ile ilgili olayların değerlendirilmesinde başvurulacak önemli kayıtlardan biri olduğu gibi, Ermeni sorununun incelenmesi açısından da önemli veriler sunmaktadır.

19. ve 20. yüzyıldaki politik ve askerî tavırlarıyla, Ermeni sorununun içeriğinin şekillenmesinde önemli bir katkısı olan İngiltere, bu bağlamda konuyla ilgili önemli ölçüde tarihî kaynak/kayıt bırakmıştır. Bununla beraber tüm tarihî dokümanlar gibi özellikle İngiliz kaynakları da diğer kaynaklarla karşılaştırılmalı, bu kaynakların mevcudiyeti, doğruluğu ve geçerliliğinin kabule şayan olup olmadığı konularında ölçülü davranılmalı, kaynaklara enjekte edilen siyasi ve propaganda amaçlı, ön yargılı, art niyetli, taraflı ve yanlış bilgiler tespit edilmeli, bunlar yapılırken de tarih biliminin bilimsel kriterleri ile disiplinler arası kodlarından istifade edilmelidir.

Okumalarımız esnasında gördük ki, önemli olan esasında dönemin en önemli emperyal aktörü olan İngiltere’nin ulusal politikaları, imparatorluk politikalarıydı. Hiçbir şey bunun önüne geçmedi. İngiltere, Ermeni sorununa ilişkin askeri ve siyasi tavırlarını belirlerken genelde kendi hayati çıkarlarını merkeze almıştır. Dönemsel olarak politikalar farklılaşabilmiş, çeşitlenebilmiştir.

19. yüzyıla baktığımızda, yıkılmakta olan bir Osmanlı İmparatorluğu’nu görüyoruz. İngilizlerin genel politikası Osmanlı İmparatorluğu’nu kendi çıkarları adına yaşatmak. Burada temelde İngiliz-Rus ilişkileri ön plana çıkıyor ve Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılda İngiliz İmparatorluğu’nun hayati çıkarları için destekleniyor, toprak bütünlüğü korunmaya çalışılıyor. Bu süreçte İngiltere’nin Ermeni sorununa ilişkin politikaları da şekilleniyor. İngiltere’nin amacı esasen bu sorunu Rusya’nın tekelinden çıkarmak, Doğu’da üstün bir konum elde etmek, Ermeni sorununu sadece Rusya’nın sömürdüğü bir sorun olmaktan çıkarıp, kendisinin de kullanabileceği bir argüman olarak uluslararasılaştırmak.

İngiltere 19. yüzyıl perspektifinde Osmanlı’nın Anadolu topraklarında yarı bağımsız bile olsa bir Ermeni Devleti’nin kurulmasına sıcak bakmamıştır. Burası ilginç, çünkü Türk kayıtlarında özellikle meşhur 93 Harbi’nden sonra İngiliz Hükümeti’nin Türkiye’nin doğusunda otonom bir Ermenistan devleti kurulmasına ilişkin çabalarından bahsedilir. Bu çok anlamlı değildir. İngiltere’nin genel politikası dönem itibarıyla Osmanlı’nın bütünlüğünü

koruma yönündeydi. Dolayısıyla Ermeni sorununa ilişkin politikaları da bu genel politikayı zedelememeliydi. İngiltere o dönemde şunu görüyor: Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti oluşturulursa bu devlet sadece Rusya'nın çıkarlarına hizmet edecek. Rusya için bir üs olacak.

İngiltere bu dönemde otonom bir Ermeni devletine sıcak bakmamış, ancak bu konunun Rusya tarafından tek taraflı sömürülmesini engellemek için ıslahat veya reform meselesinin kahramanı olmuştur. Bu, İngiltere'de iç politika malzemesi olarak da kullanıldı. Özellikle 1890'lardan sonra İngiltere'de Liberal Parti hükümeti iktidarı, İngiliz kamuoyunda Osmanlı'nın Hristiyan unsurlularına yönelik hassasiyeti de beraberinde getirdi. İç politikada da dış politikada da İngiliz siyaseti, önemli ölçüde bu sorunu kendi çıkarları açısından kullanmıştır.

1. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ve İngiltere rakip iki güç olarak yerlerini aldı. Savaşın çıkması Ermeni reformu maskesi altında Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz kurma projelerini başka bir platforma soktu. Bu durum gizli antlaşmalarla da kayıt altına alındı. İngiltere bir yüzyıl boyunca korumaya çalıştığı Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak için elinden geleni yapacaktı. Dengeler de değişti. 19.yüzyılın iki rakip gücü İngiltere ve Rusya -1917'deki devrime kadar- 1.Dünya Savaşı'nda müttefik oldular.

Bu süreçte İngiltere ve Rusya kendi emperyalist politikalarını uygulamaya koyarlarken, bu politikaları tahlil edemeyen Ermeni işbirlikçilerinin Türkiye'ye karşı cephe alıp, İtilaf devletlerinin "Küçük Müttefikleri" haline gelmeleri, bölgede Ermeniler ve Türkler açısından trajik olayların yaşanmasına sebep oldu.

1915'te Türkiye'de meydana gelen Ermeni olayları, İngiltere'ye propaganda yapmak açısından çok önemli fırsatlar sundu. Gerek Almanya ve Osmanlı Devleti'nin kredilerini düşürmek, gerek Müslüman dünyasını dizginleyecek argümanlar ortaya koymak gerekse 1915-1916'da Rusya tarafından yapılan Yahudi katliamının üstünü örterek tarafsız ülkelerin ve özellikle de ABD'nin savaşa Müttefik/İtilaf cephesinde girmesini sağlamak için savaş esnasında yapılan İngiliz propaganda faaliyetlerinde kullanılan en önemli malzeme, *Ermeniler ve onların Türkiye'deki "kıırım ve katliamları" meselesi olmuştur*. İngiltere, savaş propagandasını, "Türkiye'deki Ermenilerin katliamı" üzerine inşa edip, Ermenilerin sevk ve iskânı esnasında yaşanan insan kayıplarını sömürmeye başladı. Türkiye'deki Ermenilerin sınır dışı edildikleri, katliama maruz kaldıkları ve hatta ırklarının yok edilmeye çalışıldığı yönünde İngiltere'de yoğun bir propaganda kampanyası başlatıldı.

İngiltere'nin, 1915 Ermeni olayları esnasında yaşanan insan kayıplarını savaş propagandası açısından değerlendirmesi, konuyla ilgili İngiliz kayıtlarının içeriğini belirleyen temel faktördü. Savaşı Haçlı Seferleri'ne dönüştürmeye yönelik İngiliz propagandası, Ermeni sorunu bağlamında suni, taraflı, gayri ahlaki ve sorunlu kayıtların üretilmesiyle sonuçlandı. Bu durum Ermeni olaylarıyla ilgili belge ve kayıtların içeriğini de şekillendirmiş, tüm dünyaya Türkiye'deki Ermenilerin katledildiklerine dair haber ve bilgiler servis edilmiş, böylelikle ortaya Ermeni katliamlarıyla ilgili devasa bir koleksiyon çıkmıştı. Bu koleksiyonun en önemli yapı taşı ise İngiliz Savaş Propaganda Bürosu Wellington House ile İngiliz Dışişleri'nin ortaklaşa hazırladıkları ve "Mavi Kitap" olarak bilinen "The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916" adlı eserdir. Adı geçen eser, daha sonra "soykırım endüstrisinin" önemli dayanaklarından biri haline gelmiş, "Türkiye'de Hristiyan Ermeniler katlediliyor" temalı İngiliz savaş propagandası ve bu propaganda bağlamında üretilen uydurulmuş/tahrif edilmiş kayıtlar, soykırım literatürüne ciddi bir destek sağlamıştı.

1.Dünya Savaşı sırasında, 1917'de Rusya'nın savaş dışı kalması, İngiltere'nin savaş planları açısından ölümcül bir darbe anlamına gelirken, bu durum Türklere Doğu Anadolu'da Rusya'ya kaptırdıkları toprakları geri alarak Kafkasya'nın kilidini açma fırsatı vermişti. İstanbul'dan Çin'e kadar uzanacak Turancı bir hareket İngiltere için büyük bir korku kaynağıydı. Bolşevik Devrimi'nden sonra Doğu Anadolu ve Kafkasya İngiliz çıkarları açısından son derece hayati bir bölge haline gelmişti. İngiliz İmparatorluğu, Kafkasları stratejik açıdan İran, Afganistan ve Hindistan'daki iktidarı için yaşamsal önemde görüyordu. Kafkasya'nın Alman ve Türk güçlerine kaptırılma olasılığı İngiltere için ciddi sonuçlar doğurabilir, Azerbaycan'daki petrol ile Gürcistan'daki maden ve kömür kaynakları başta olmak üzere Almanya ve Osmanlı Devleti'ne sınırsız kaynak sağlayabilecek Kafkasya sahnesi İngiltere'nin savaş plan ve amaçlarını alt üst edebilirdi. Neticede İngiltere, Kafkaslara ilişkin savunma planları yapmak zorunda kaldı. Bu noktada savaşın başlarında Ruslar tarafından ele geçirilen bölgeleri savunmak azminde olduklarını belirten Ermeniler, İngilizler açısından değerlendirilebilecek önemli bir askerî malzeme haline gelmişlerdi. 1915 olaylarını "Türkiye'de Hristiyanlığın yok edilişi" şeklinde savaş propagandası olarak kullanan İngiltere, bu sefer de Doğu Anadolu'da Rusya tarafından terk edilen toprakları koruyup, Kafkasya'yı savunmak için bölgedeki Ermeni askerî gücüne başvurdu.

I. Dünya Savaşı esnasındaki İngiliz-Ermeni işbirliği Rusya'daki gelişmelerden sonra zirve noktalarından birini yaşamıştı. İngiltere tarafından para ve altın desteği ile silahlandırılan Ermeniler, Doğu Anadolu ve

Kafkasya'ya yönelik Türk ve Alman tehdidine karşı bir bariyer olarak kullanıldılar. İngiliz Hükümeti, Türklerle Merkezi Asya arasına konulabilecek tek muhtemel engelin Ermeniler olduğunu anlamıştı.

1917'den sonra çok açık bir şekilde bir Ermeni milis gücü oluşturulmaya çalışıldı. Bazı kaynaklarda milyonlarca sterlinden bahsediliyor. 20 milyon sterlinlik bir finansmandan bahseden kaynakları da inceledim. Ancak oluşturulan bu Ermeni askeri gücü İngiltere'nin beklediği hizmeti sunamadı. Çünkü düzenli, disiplinli bir ordu değildi. İngilizlerin gönderdiği kaynaklarla Ruslardan silah satın alındı ise de beklenen direnişi gösteremeyen Ermeni çeteleri, bölgeden geri çekilirken büyük bir katliam gerçekleştirdiler. Bölgedeki Türk ve Müslüman unsurlara karşı sistematik bir katliam icra edildi. Bu noktada İngiliz politikaları, bölge insanı için zaten bir trajediye sahne olan savaşın bu boyutunun daha üst bir seviyeye çıkmasına neden oldu.

“İngiltere'nin Ermeni Politikası” adlı kitabın arka kapak yazısında bu olaya dikkat çekmeye çalıştım. Acaba yaşanan bu trajedide, katliamlarda İngiliz hükümetinin, İngiliz siyasetinin sorumluluğunu biz ne kadar tespit edebiliyoruz?

Esasında Türk – Ermeni ilişkilerinin kronikleşmiş sıkıntılı durumu, içinden çıkılmaz hali, İngiliz, Rus, ABD politikalarını göz ardı ederek Türk-Ermeni ilişkilerini okumaya çalışmamızın bir sonucudur. Türk-Ermeni ilişkilerinin öznesi ne Türkler ne de Ermenilerdir. Bu ilişkinin öznesi emperyal güçlerdir, dönem itibariyle bu emperyal güçlerin en önde geleni ise İngiltere'dir.

İngiltere 1917-1918'de Türkiye'ye karşı verdiği savaşta Ermeni askerî gücünü değerlendirmek zorunda kaldığı için dönem itibariyle savaştan sonra Ermenistan'ın geleceğine ilişkin sempatik açıklamalarda bulunmak zorunda kaldı. Çünkü Ermeni önderleri bunu istediler. Pazarlık süreci oluştu. İngiltere, Ermeni ordusunun Mezopotamya'da, Kafkasya'da, Doğu Anadolu'da savaşmasını istiyorsa Ermenilerin geleceklerine ilişkin açıklamalar yapmak zorundaydı, bu açıklamaları da özellikle Dışişleri kanalıyla yaptı diyebiliriz.

Mondros Mütarekesi Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu anlamına geliyordu. “Hasta Adam” denilen ve daha savaş esnasında paylaşım senaryoları gündeme gelen Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalayıp, Türkiye'yi taksim etme çabalarının bir hikâyesidir bu. Türk Milli Mücadele Hareketi ise bu süreçte ortaya çıkan anti-emperyalist bir tepkidir.

Bu süreçte Ermeniler, savaş esnasında kendilerine verilen sözleri hatırlatmak suretiyle İngiltere'nin dikkatini çekmeye başladılar. Ermeni önderleri Paris'e gidecekler. İngiliz belgeleri bize bunun hikâyesini de

anlatıyor. Paris'te 1.Dünya Savaşı'ndaki katkılarından bahsedecekler. İngiltere'nin "Küçük Müttefikleri" olarak Türklere karşı savaştıklarını uzun uzadıya anlatacaklar ve vadedilen toprakların Türklere "temizlenip" kendilerine verilmesini, savaş esnasında göç ettirilen Ermenilerin, özellikle İngiliz güçlerinin koruması altında Doğu Anadolu'ya, Erzurum'a, Çukurova'ya yerleştirilmeleri gerektiğini ifade ile esasında Karadeniz'den Akdeniz'e ulaşan bir Büyük Ermenistan'ın oluşturulmasını talep edeceklerdir. Paris'e giden Ermeni önderleri, Paris'teki emperyal güçlerin masasına bu ajandayı koymuşlardır. 1. Dünya Savaşı'ndaki müttefiklik durumları Ermenileri cesaretlendirmiş ve onlar Paris'te, Erzurum'u da içine alan, Trabzon'la Karadeniz'e, Mersin'le Akdeniz'e ulaşan "Greater Armenia" projesini dile getirmişlerdir.

Ermeniler, bu projenin gerçekleştirilmesi hususundaki asıl sorumluluğun İngiltere'ye ait olduğunu düşünüyorlardı. Savaşta Rusya'nın devre dışı kalmasından sonra Doğu Anadolu ve Kafkasya'da sergilenen İngiliz-Ermeni askeri işbirliği ve Bağımsız Ermenistan'a yönelik İngiliz vaatleri sonucunda, savaş sonrası dönemde Ermenilerin İngiltere'den büyük beklentileri olmuştu. Bununla beraber öncelikle kendi çıkarlarını düşünen İngiliz Hükümeti, Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'den de toprak verilecek şekilde oluşturulması düşünülen bağımsız bir "Ermenistan" yükünün altına asla girmedi. Bu devleti kurmanın ciddi bir maliyeti vardı. Savaşın son yılı içerisinde Kafkasya'da ortaya çıkan Ermeni Cumhuriyeti dahi 1920'nin ilk aylarına kadar İngiltere tarafından tanınmadı. İngiltere, savaş esnasında propaganda malzemesi ve askerî güç olarak kullandığı ve bu uğurda gelecekte hakkında bazı sorumluluklar aldığı Ermenileri ve politik isteklerini "mandaterlik" sistemi altında Milletler Cemiyeti ve Amerika Birleşik Devletleri'ne havale etmeye çalıştı.

Türkiye'ye kabul ettirilecek barış anlaşmasının (Sevr) son şekline kavuşturulduğu San Remo görüşmelerinde üzerinde fazlasıyla mesai harcanan konulardan biri de Ermenistan meselesi ve özellikle de Doğu Anadolu'da kurulması tasarlanan yeni Ermeni devletinin sınırlarıydı. Milletler Cemiyeti'nin 11 Nisan'da Ermenistan mandaterliğini üstlenemeyeceğini açıklamış olması üzerine konu hakkında yapılan tartışmalar ilgi çekici boyutlara ulaşmış, İngiliz Başbakanı Lloyd George tarafından "işin içinden çıkılma yöntemi" olarak Ermenistan meselesi ABD'ye havale edilmişti. Alınan karar uyarınca Ermenistan'ın mandaterliğini üstlenmesi için Başkan Wilson'a müracaatta bulunulacak; ABD mandaterliği kabule razı olmazsa, ABD Başkanı'ndan Ermenistan'ın sınırlarını çözüme yönelik arabuluculuk yapması istenecekti.

Amerikalı General Harbord Misyonu, Doğu Anadolu'da bir Ermenistan inşasının maliyetini kayıt altına almıştır. Bu suni devletin maliyeti 5 yıl için yaklaşık 700 milyon dolardır. Neticede İngiltere gibi ABD de böyle bir yükün altına girmemiş, bununla beraber Sevr Antlaşması'nda Doğu Anadolu'da kurulması tasarlanan Ermeni Devleti'nin sınırlarını belirlemek görevi yine ABD'ye havale edilmiştir.

Daha sonra Milli Mücadele döneminde, 1920'de, Doğu cephesinde Türk-Ermeni Savaşı yaşandı. Bu savaş, Ankara Hükümeti açısından bir yönüyle Sevr Ermenistanı'nı ortadan kaldırma amaçlıydı. 1.Dünya Savaşı'nın son yılında Kafkasya'da bir Erivan Cumhuriyeti oluşmuştu. İngiltere, Milli Mücadele döneminde Ermeni Cumhuriyeti ile TBMM orduları arasındaki savaş esnasında gizli kanallarla Ermeni ordusunu destekledi. İngiliz belgeleri Ermenilere silah, cephane ve mazot yardımı yapıldığını gösteriyor. Bunun yanında Mısır'daki bazı eski İngiliz uçakları da Ermenistan Hükümeti'ne satılmış, bunun haricinde İngiliz Hükümeti Ermenistan'a yardım konusunda ciddi bir yükümlülük altına girmemişti.

1920'de Türk-Ermeni Savaşı sırasında Ermeniler İtilaf Devletlerinden ve özellikle de İngiltere'den şunları talep ediyor; muhakkak Trabzon işgal edilmeli. Ermeni Cumhuriyeti desteklenmeli. Yunan ordusuna Erzurum'a doğru ilerleme emri verilmeli. Erzurum işgal edilmeli; Dünya Savaşı esnasındaki vaatler havada bırakılmamalı.

Neticede bu coğrafyanın kaderini Paris'te masa başında çizilen haritalar değil, Türk milletinin "Milli Mücadelesi" belirledi. Erzurum'da Milli Mücadele döneminde çıkarılan bir gazete var: Albayrak Gazetesi. Albayrak Gazetesi, isminin altına uzunca bir dönem şu mottoyu kaydetti: "*Vilayat-ı Şarkıye Ermenistan Olamaz.*" Çünkü her yönüyle bu topraklar Türk milletinin parçasıydı bu süreçte emperyal tasarılar geçersiz oldu. Türk-Ermeni savaşından sonra Albayrak Gazetesi mottosunu değiştirdi: "*Vilayat-ı Şarkıye Türkün Anavatanıdır*" diye bir kayıt oluşturuldu.

Lozan ile bitirelim. Lozan Konferansı'nda İngiliz hükümeti yine ana politikaları açısından Ermeni sorununu bir araç olarak kullanmış, bir baskı unsuru haline getirmiştir. Ama orada, Lozan'da, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin haklı duruşu sonucunda Ermeni sorunu emperyal ajandalarla değil, Türk milletinin iradesiyle çözümlenmiştir. Lozan'da, Türkiye'den, Ermeniler için Doğu Anadolu'da veya güney sınırına yakın bölgelerde bir "Ermeni Milli Yurdu" vermesi istenmiştir. Ama bu söz konusu olmamıştır.

Genel bir resim çizmeye çalıştım. Umarım anlamlı ve anlaşılır kayıtlar oluşturabilmişimdir.

Sözlerime son verirken Avrasya İncelemeleri Merkezi Onursal Başkanı Sayın E. Büyükelçi Ömer Engin Lütem Beyefendiyi rahmetle anıyorum. Şimdiki Başkan Sayın Emekli Büyükelçi Alev Kılıç Beyefendi'ye ve başta Gülperi Güngör Hanımefendi olmak üzere tüm AVİM çalışanlarına, son olarak da adı geçen eserin editörlüğünü üstlenen değerli hocam Sayın Prof. Dr. Yavuz Aslan'a emek ve katkılarından dolayı teşekkür ediyorum.

A LONG HARD SLOG TO A LASTING PEACE IN THE SOUTH CAUCASUS: PROSPECTS FOR PEACE AND RECONCILIATION BETWEEN AZERBAIJAN AND ARMENIA

Prof. Dr. Hasan ÜNAL*

Azerbaijan's overwhelming victory in the Second Karabakh War in the autumn of 2020 not only put an abrupt end to Armenia's illegal occupation of large chunks of Azerbaijani lands but it also altered the balance of power in the region in favour of Baku. As the Azerbaijani armed forces liberated Karabakh as well as the adjacent regions that Armenians ethnically cleansed in early 1990s what, otherwise, would have remained one of the frozen conflicts, as the experts tend to call them, was melted away in forty four days. And with this victory by Baku a new situation has emerged in which Azerbaijan has firmly established itself as the mini-super power in the South Caucasus.

The first casualty that Yerevan sustained was the legend about Armenia's military invincibility. The astoundingly crushing defeat Azerbaijani army inflicted on well-trenched Armenian forces paved the way for a new military-political situation: Azerbaijan is no longer the weaker party to the conflict and Armenia can no longer brag about its military prowess. Of Azerbaijan, Armenia and Georgia the former has now registered itself as the military and economic superpower to be reckoned with in the heart of the South Caucasus. Equally important, Russia seemed in no mood to prop up Armenia against Azerbaijan militarily and/or otherwise, though it provided the former with some essential military wherewithal but certainly not to the extent by which Yerevan could resume fighting against Baku. With Turkey and Russia moving closer to some sort of partnership where the two countries could cooperate economically as well as politically over a number of areas, to bolster up Armenia against Azerbaijan and Turkey did not seem to be a practical line of policy for Moscow. Hence, Putin carefully refrained from any involvement in the conflict as the

* Maltepe University, Department of Political Science and International Relations

Azerbaijani forces were inflicting a crushing defeat on the Armenian army, which, otherwise, would have driven a wedge between Ankara and Moscow. And last but not least, Iran, which certainly sided politically with Armenia in early 1990s as the Armenians committed atrocities carrying out ethnic cleansing on an enormous scale even perhaps committing genocide in certain areas such as Hocalı (Khojaly) in February 1992, also preferred to take up a neutral attitude, albeit giving vent to its anger and frustration initially with Baku but to no avail.

Turkey-Russia Rapprochement and Its Impact on the Balance of Power in the Region

It may first sound odd but it is a fact that Turkey, an old and reliable member of NATO with the second largest and quite effective, battle-hardened armed forces, and Russia, which has been an openly declared adversary of the Western Alliance have been cozying up towards each other for some time. As the war in Ukraine brought it into the open, Ankara and Moscow seem to see eye to eye on a range of issues. It is true that they may still have disagreements over some regional affairs, albeit on a much less scale, their economic cooperation seems to be extending all the time and the trade volume between the two countries has been on an upward trend for decades despite occasional ups and downs. They consult each other over political and military issues and problems concerning both. For instance, as Turkey has been ridding itself of all the entanglements, mostly its own making, in the Middle East and Eastern Mediterranean by normalizing its relations with Saudi Arabia, United Arab Emirates (UAE), Egypt and Israel, Russia has been playing a fundamentally useful role in Ankara's search for a dialogue and normalization with Damascus. It sure seems that Russia is coming round, however slowly, to Ankara's line of argument over certain matters of importance to Turkey such as the Cyprus question.

Ankara-Moscow rapprochement as manifested itself in the months during the crisis leading up to the war in Ukraine and since the onset of the armed conflict certainly has impacted the situation in the South Caucasus. Turkey was important all along but it is now too dear for Russia as the former has not joined in the Western sanctions against Moscow, and if anything, it has kept its air space open to Russian civilian flights, something extremely vital for Russia since the beginning of the war. Turkey has also mediated the most-acclaimed Grain Deal between Moscow and Kiev, something the Western world has expressed their gratitude profusely. And equally important, it has kept its lines

of communication to Moscow for ultimate peace negotiations while it has also kept Kiev on board all the time. Moreover, the two countries seem to be getting along with their military cooperation as Ankara lately purchased S-400 missiles to upgrade its air defense system, and it sure seems that the two countries look forward to further military cooperation, particularly in co-production of weapons as Ankara has been steadily developing its own defense industry.

For Moscow, the main backer of Armenia, Turkey is too dear to lose. This does not mean, however, that Moscow would not care about Armenia but, when translated into a practical line of policy, it means that Russia would not back Yerevan to an extent where Armenia would resume fighting against Azerbaijan because any such provocation would not only strain ties between Ankara and Moscow but it would be a totally futile attempt because it would be highly difficult, if not impossible, for Armenia to reverse Azerbaijan's victory. Any such attempt by Moscow would turn the geopolitical balance of power upside down, which, at the moment, serves Russia's vital interests.

Russia's balancing act could prove to be quite useful to contain toxic Western influence on Armenia's mind-set when it comes to moulding its foreign policy. Some Western countries, like the US and France, homes to sizeable Armenian diaspora communities get carried away in their irresponsible statements condemning Azerbaijan for whatever happens, even when the latter liberates its own lawful territories from occupation. However, unless backed up militarily by Russia, these Western utterances would not mean much with hardly any effect on the ground. In addition, the European Union looking for supplies of energy to lessen its dependence on Russia regards Azerbaijan as a reliable source of energy, albeit the latter can provide just a fraction of what the EU needs.

All in all Russia remains the vital backer for Armenia, and as Russia has been embroiled in such a war against what it calls the Collective West and pitted in a long-lasting struggle to turn the world into multipolarity, it is very difficult, if not impossible, to see Moscow in the years ahead changing its attitude totally by ganging up with some Western countries against Turkey and Azerbaijan with a view to letting Armenia loose on Azerbaijan with almost no chance of turning the tide and with nothing to gain out of that. On the contrary, what is likely is that Russia will carry on with its cautious and indeed, prudent policy of encouraging Armenia to conclude a peace with Baku, which would serve Moscow's interests by bolstering up Turkey-Russia rapprochement. The latter is also likely to keep the senseless Armenian diaspora influence out of Yerevan's policy-making process. After all, it is Russia's best interest to keep the West out of the region.

The Iran Factor

There is no question that Teheran sided politically with Armenia in early 1990s when the latter captured and ethnically cleansed Azerbaijani territories. At the time, Iran perhaps did not supply Armenia militarily but, politically speaking, it was mostly on Armenia's side, for Teheran authorities at the time thought that it would be in their interest if the conflict were to end by Armenia's victory and that Yerevan were to prevent Turkey and Azerbaijan's westernmost autonomous province, Nakhichevan, from having direct land borders with Azerbaijan proper. Home to a large Azerbaijani population Iran certainly did not want to see Baku able to stand on its own feet. Nor did it want to see Turkey penetrating the Caucasus and Central Asia. And the inflammatory statements by the then Azerbaijani leader, Ebulfeyz Elçibey, to the effect that Iran would soon split through a popular revolt by Azerbaijani-origin people there were used by Teheran as excuses for their pro-Armenian policy.

At the time, Iran did not have to do much because Russia-backed and Western-supported Armenia did the job. Then the conflict remained frozen but the Second Karabakh War in late 2020 caused upheaval turning everything upside down. By the outbreak of the war Teheran made statements calling on the warring parties to cease hostilities and asked for a return to status quo ante. It seems as if Iranian government expected Moscow to use its clout with Baku in particular to halt its military offensive but when Teheran realized that Russia would not necessarily go to the extent of putting pressure on Azerbaijan with the objective of effecting a cease-fire, Teheran slightly changed its tune and watched the unfolding battle across the frontline leading to the Azerbaijani victory.

What lies at the centre of Iranian caution is that Teheran, hard-pressed by Israel and the West in general for its anti-Israeli policy and its alleged search for nuclear weapons in particular cannot necessarily afford another front in its strategic outlook however much it gets frustrated by Azerbaijani takeover of its territories. On the other hand, it seems as if Iran is going to do all it can to unroll the process and ensure that Azerbaijan does not take further military action against Armenia to forcibly open the Zengezur corridor as stipulated in the Trilateral Agreement mediated by Russia and signed into immediate effect on the 10th of November 2020. As the new Iranian government keeps remonstrating, Teheran sticks to its usual argument that Baku lets Israel use its territories as a stepping-stone against Iran. It remains to be seen whether Iran would go one step further and prop up Yerevan against Azerbaijan, and whether Russia would let Yerevan go to that extent.

In any event, it is safe to say that Iran under the circumstances would not take that risk because any such scenario would almost certainly bring Turkey and Iran to the brink of war while Russia would almost do everything it could to stop Armenia from that futile adventure. Were Iran to incite a war of that magnitude, Israel and the US would not miss their chance to take action to get at Iran. And despite the latest Chinese-brokered agreement, by which Iran and Saudi Arabia would resume diplomatic relations, Iran's Gulf-Arab neighbours would not be sorry watching Teheran's wings to be clipped away by its usual adversaries. Luckily, these extreme scenarios are hardly plausible, given that Iran is normally a country which takes pros and cons into account, and the most likely scenario would be that Iran and Azerbaijan would keep their normalcy as much as they can while Baku and Yerevan steadily take steps in the direction of normalizing their relations through an overall agreement by which the two countries would recognize their territorial integrity.

Epilogue

Following the Second Karabakh war Armenia has found itself in a terrible trauma: its self-declared invincibility has been crushed while all its expectations of support from all quarters, Russia, Iran and the West in general, came to nothing. Nevertheless, the election victory by Prime Minister Pashinyan seems to suggest that what matters for Armenian people is not so much the idea of conquest but their economic well-being. Pashinyan, the only uncorrupt candidate, among all others, who had nothing to offer the people other than hate and perpetual enmity to conceal their corruption, swept through in the elections as people appeared to be more focused on regional economic cooperation co-proposed by Erdoğan and Aliyev with the aim of bringing the three Caucasus states, namely Azerbaijan, Georgia and Armenia and the three big sizeable ones that surround the region, that is, Turkey, Russia and Iran. It is more likely than not under the circumstances that peace between Baku and Yerevan is within reach, and that reconciliation may take some time but that in the end that is also achievable.

8. TAŞNAK KONGRESİNİN PERDE ARKASI: OSMANLI ERMENİLERİNİN KARAR ANI

Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK*

Bu konferansımızda I. Dünya Savaşı'nın yeni başladığı günlerde Taşnak Partisinin Erzurum'da yaptığı 8. Kongre ve Osmanlı Ermenileri için önemini değerlendireceğiz.

8. Taşnak Kongresi Neden Önemli?

Öncelikle Taşnak Partisi kongresinin ne zaman yapıldığını söyleyelim 8. Taşnak Kongresi tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte çok muhtemeldir ki 25 Temmuz-17 Ağustos 1914 tarihleri arasında Erzurum'da Erzurum Tiyatrosunda yapılmıştı. Kongrenin toplanması hakkında farklı farklı tarihler de verilmiş olması kesin tarih aralığının tespit edilmesini zorlaştırmaktadır.

Peki bu kongre neden önemli? Bu kongre şunun için önemli. Osmanlı Ermenileri 1860'tan itibaren Osmanlı İmparatorluğu içerisinde önce bazı imtiyazlar, sonra özerkliği ve daha sonra da bağımsızlık mücadelesi verdiler. Fakat 1914 Haziran ayında bildiğiniz gibi Birinci Dünya Savaşı patlak verdi. Bu savaş başlar başlamaz Osmanlı Devleti savaşa girmedi ama girmesi bekleniyordu. Bu durumda Taşnaklar savaş patlak verdikten sonra Osmanlı Devleti savaşa girdiği takdirde, Rusya ile karşı karşıya gelirse nasıl tavır alacaklarına karar vermeleri gerektiğine inanıyordu. Hepsi bu savaşın kendileri için fırsat olduğunu düşünüyordu. Ermenilerin karar anı diye nitelendirmemizin sebebi de budur: Ermeniler savaşta ihaneti mi yoksa sadakati mi seçeceklerdi?

Peki Ermeniler için karar vermek o kadar kolay mıydı? Aslında hiç de kolay değildi çünkü Ermenilerin çok büyük bir kısmı Osmanlı toprakları içerisinde yaşıyordu. Ama diğer bir kısmı ise Rusya toprakları içerisinde yaşıyordu. Dolayısıyla Ermeniler Osmanlı Devleti'ne sadık kalmayı seçtiklerinde ve Osmanlı Devleti Rusya ile savaşa girdiği takdirde kendi dindaş ve soydaşlarıyla

* kcicek35@gmail.com

savaşıyor olacaklardı. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını ve itaatlerini bildirseler İttihat ve Terakki Partisi ile aralarında iç çekişmeler ortada iken ne kadar inandırıcı olabileceklerdi? Bu önemli sorular işte bu kongre esnasında tartışıldı.

Ermenilerin karar vermesini etkileyen en önemli unsurlardan bir tanesi de Almanya meselesi idi. Almanya, 2 Ağustos 1914 tarihinde, tam da bu Taşnak Kongresi'nin yapıldığı sıralarda, Osmanlı Devleti ile gizli bir ittifak anlaşması yapmış ve aynı gün Osmanlı Devleti savaşa hazırlanmak üzere seferberlik ilan etmişti. Başka bir deyişle artık Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasına kesin gözüyle bakılıyordu. Henüz Osmanlı hangi blokla beraber hareket edeceğine resmen karar vermemişti ama Almanya ile daha yakın ilişki içerisinde olduğu da sır değildi.

Öncelikle ifade etmek isterim ki Almanya'nın Osmanlı Devleti ile ittifak yapması Ermenilerin hiç hoşuna gitmedi, çünkü Rusya ile Almanya'nın karşı karşıya geleceği belliydi. Almanya'nın Ermenilere verecek hiçbir şeyi yoktu ama Rusya uzun bir zamandır Ermeni isyan faaliyetlerini destekliyor ve hatta özerklik ötesi bağımsızlık vereceğine dair sinyaller veriyordu. İşte bu beklenti ve fiili vaziyet Ermeniler için çok zor bir durum yaratmaktaydı. Bununla birlikte Ermenilerin bir kısmı zaten tarafını seçmiş ve Rusya'yla birlikte hareket etmeye başlamışlardı. Bu kısmı daha sonra açacağım.

8. Taşnak Kongresi'nin diğer önemli yanı kongreye olan geniş katılım idi. Toplantı gündeminin bu kadar önemli olması kongreye çok büyük bir ilgi ve katılım olmasına sebep olmuştu. Kongreye, Moskova, Tiflis, Tahran, Tebriz, Amerika ve Mısır ile Avrupa'dan ve tabii Rusya'dan 30 delege ve çok sayıda gözlemci katılmıştı.

Kongre gündemi ise ifade ettiğimiz üzere Ermenilerin savaşta alacakları tavır idi. Peki bu kongre neden böyle bilimsel bir tartışmayı hak ediyor? Hak ediyor, çünkü 100 yıl sonra bile hala Ermeniler şu veya bu kararı aldı diyemiyoruz. Kongrede alınan kararlar ve yapılan tartışmalar günümüze kadar gizemini koruyor. Zira Ermeniler muhtemelen bir açık sonuç bildirgesi bir de gizli sonuç bildirgesi hazırladılar.

Bu konuyu ilerde tartışmak üzere şimdi 8. Taşnak Kongresi'nin neden bir araştırma konusu olarak önemli olduğunu bir başka açıdan vurgulamaya çalışacağım. Öncelikle şu önemli noktayı vurgulamalıyız ki Türkiye'de bir kısım tarihçiler başta Ermeni araştırmalarının duayeni Esat Uras olmak üzere 8. Taşnak Kongresi'nde Osmanlı Hükümeti'ni temsilen herhangi bir katılım olmadığını iddia ettiler. Bu konuda Ermeniler ise Osmanlı Hükümeti'ni temsilen İttihat ve Terakki Partisi'nin emriyle toplantıya resmi bir Osmanlı

delegasyonun katıldığını iddia ediyorlar. İşte bu “katıldık mı, katılmadık mı” sorusu bu kongrenin gizemi hakkında üzerinde konuşulmaya değer noktalardan bir tanesi.

Taşnak Kongresine Bir Osmanlı Delegasyonu Katıldı Mı?

Şimdi bu soruya cevap vermeye çalışalım. Biraz önce de bahsettiğim gibi Esat Uras, Taşnak Kongresi’ne İttihatçılar tarafından bir heyetin gönderildiğine dair “ne bir kayıt ne de bir bilgi vardır” demiştir. Hatta daha da ileri giderek bu temelsiz iddianın savaştan sonra, 1920’de, İstanbul’da Taşnaklar tarafından yayınlanan bir gazete makalesinde ortaya atıldığını iddia etmiştir. Esat Uras’ın bize verdiği bilgilere göre, Türk Hükümeti’nin kongreye delegeler gönderdiği, bunların kongreye kabul olundukları ve kongre kapanmak üzere iken yapılan görüşmelerde Türk delegasyonunun Ermeni Taşnak Komitesi’ne bir muhtariyet sözü verdiği şeklindeki beyanlar palavradır. Aynı şekilde, Osmanlı delegasyonunun bu teklifi, Taşnakların bırakın tarafsız kalmayı Rusya Ermeniler arasında bir isyan çıkartmaları karşılığında vaat ettiği doğru değildir. İşte Esat Uras bütün bu iddiaların tamamen uydurma olduğu görüşünü savunmaktadır. Onun izinden giden pek çok Türk tarihçisi de, Erdal İter başta olmak üzere, Osmanlı’nın Taşnaklara teklif götürdüğü ve özerklik vaat ettiği iddiasını kabul etmemektedir.

Peki, bu gerçekten doğru mu? Benim son zamanlarda bu kongre üzerine yapmış olduğum araştırmalarda çok farklı bir manzara ortaya çıktı. Şöyle ki kanaatimce Erzurum’daki 8. Taşnak Kongresi’ne bir Türk heyeti gitmiştir. Nitekim son zamanlarda yayınlanan hatıratlar ve Ermeni kaynakları da kesin olarak ortaya koymuştur ki İttihat ve Terakki’yi temsilen Bahattin Şakir Bey başkanlığında bir heyet 8. Taşnak Kongresi’ne ,bir şekilde, yani resmi mi gayri resmi mi bilemiyoruz, katılmıştır.

Vahan Minakhorian, A. [Arshak] Vramian, Rostom [Stepan Zorian] ve Aknuni [Khachadour Malumian] gibi Kongre’ye katılan Ermeni azalar hatıratlarında, Erzurum’daki kongreye, Osmanlı Hükümetini temsilen bir katılım olduğunu iddia etmektedirler. Yine bunlara göre Osmanlı heyetinde Ömer Naci Bey ve Filibeli Hilmi Bey de vardır. Hatta Osmanlı heyetinin 28 kişi olduğu da iddia edilmektedir ancak bu kişiler koruma mıdır, heyet üyesi midir, bir kesinlik yoktur.

Toplantıya bir Türk heyetinin katıldığı konusunda bir tereddüt kalmadığına göre, peki bu görüşme resmi bir katılım mıdır yoksa gayri-resmi bir katılım mıdır? Bu konuda da birbiriyle çelişkili ifadeler vardır: O kongreye

katılmamakla birlikte, toplantı hakkında gayet iyi bir bilgi sahibi olduğunu düşündüğümüz Karekin Pastırmacıyan'a göre, Taşnaklarla İttihatçılar kongrede resmi olarak görüşmüştür. Taşnak Partisi arşivlerini kullanan ender tarihçilerden birisi olan Mesrop Kaligian da Osmanlı heyetini "resmi" olarak tanımlamaktadır. 8. Taşnak Kongresi'ne katılan Taşnak Partisi mensuplarından ünlü siyasetçi Simon Vratsian da hatıratında Erzurum'da yaptıkları kongreye, İttihat ve Terakki Partisi'ne mensup 8 delege katıldığını yazmaktadır. Fakat Vratsian görüşmeye gelenlerden sadece Bahattin Şakir ve Naci Bey'in isimlerini vermektedir. İlginç olan, Vratsian'ın gelenlerin "ittihatçıların tam yetkili /fully powered representatives of Ittihad" temsilcileri olduğunu kaydetmesidir. Yine çete reisi Antranik Ozanian hakkında yazılan bir biyografide, Naci Bey ve Bahattin Şakir'in Jön Türkleri "*temsilen*" ve Taşnak Partisi ile "*müzakere etmek*" için Erzurum'a geldikleri kaydedilmektedir.

Son zamanların önemli askeri tarihçilerinden Edward Ericsson ise kongreye Osmanlı temsilcilerinin katıldığını kabul etmekle birlikte bunun resmiyeti konusunda emin değildir. Yani Bahattin Şakir'in İstanbul'un yetkilendirilmesi ve/veya bilgisi dahilinde görüşme yapıp yapmadığına dair kesin bir kanaat ortaya koymamaktadır. Sebebi, muhtemelen, Erickson'un Ermeni kaynaklarını kullanmaması olsa gerektir. Diğer taraftan resmi bir katılım ve özerklik teklifi iddiasını kesin olarak reddeden cephenin önde gelen tarihçileri Esat Uras, Erdal İltir vs ise iddialarını desteklemek için 8. kongre karar defterinde İttihat ve Terakki Partisi (ITP) heyetinin isminin yer almamasına delil göstermektedirler. Diğer bir savları ise iddia ITP Hükümeti'nin İngilizlerin Mavi Kitabına karşılık olarak yazdığı Beyaz Kitapta kongreye katılım konusunda tek bir satır bile geçmemesidir. Benim kanaatime göre kongreye katılan ITP mensuplarının isimlerinin kayıt defterinde olmaması zaten mantıklıdır. Bunlar kongreye delege olarak katılmamışlardır sadece çok önemli Taşnak liderlerinin bulunduğu bir ortamda bazı önemli görüşmeler yapmak üzere orada bulunmuşlardır. Nitekim Tarık Zafer Tunaya da bu görüştedir ITP'yi temsilen kongreye Bahattin Şakir ve Ömer Naci Bey'in katıldığını belirtmektedir; ancak kaynak göstermemektedir.

Benim kanaatimi etkileyen en önemli delillerden bir tanesi Bahattin Şakir Bey hakkında yapılan bir doktora çalışmasında, tarihçi Alaattin Uca'nın Bahattin Şakir'in toplantıya "katibi mesul" olarak resmen katıldığını iddia eden bazı belgeler öne sürmesidir. Bu durum bir defa bir ITP heyetinin Taşnak Kongresi'ne gittiğini teyit etmektedir. Ermenilerin ortaya koymuş olduğu deliller de bu iddiayı desteklemektedir.

ITP ve Taşnaklar arasında neler konuşuldu?

Taşnak Partisi'nin 8. kongresinin yapıldığı günlerde Dr. Bahattin Şakir'in bir grupla Erzurum'da bulunduğu ve Taslaklarla bir görüşme yaptığı konusunu açıklığa kavuşturduktan sonra yapılan görüşmelerin mahiyeti ve alınan kararları değerlendirmek gerekmektedir. Fakat bu konuda da araştırmacılar arasında çok farklı görüşler bulunmaktadır.

Kongreye katılanlardan Dr. Vahan Papazian'a göre İttihat ve Terakki'nin resmi temsilcileriyle görüşmeler, Osmanlı Devleti'nin savaşa girdiği takdirde Ermenilerin tarafsız kalacağına duyulması üzerine gerçekleşmişti. Hatta Osmanlı heyetinin amacı, Kafkasya ve Kuzey İran'da Rusya'ya karşı bir propaganda kampanyası ve mücadelesi başlatmaktı. Papazian, Osmanlıyı temsil eden heyetin Taşnakları Rusya'ya karşı cephe oluşturmak için müzakereler yürütmekle yetkilendirildiğini ifade ediyor. Karakin Pastırmacıyan da Dr. Bahattin Şakir ve arkadaşlarının amacının, Rusya ve müttefiklerine karşı, Yakın Doğu'daki bütün ırklar arasında Pan-İslamik ve Pan-Turanik akımları organize etmek olduğunu söylüyor.

Alaattin Uca da Dr. Bahattin Şakir'in "Teşkilat-ı Mahsusa görevleri doğrultusunda Erzurum'da bulunduğunu kaydetmektedir. Nitekim Bahattin Şakir de maiyetiyle birlikte Erzurum'da bulunan "Kafkasya Türkleri" arasında bir isyan başlatmak için yola çıktıklarını, Rusya savaşa girdiği takdirde de ordunun gerisinde onları bozmak ve demoralize etmek için çalışacaklarını merkeze rapor ediyordu. Muammer Demirel'in ATASE arşivine dayanarak yayınladığı bir belgeye göre Bahattin Şakir raporunda ifade edilenlere bakılırsa Taşnaklar göstermelik olarak Osmanlı savaşa girinceye kadar tarafsızmış gibi davranacaklar ama diğer taraftan da silahlanarak Rusya yanında savaşa katılacaklardı. İttihatçılara karşı şiddetle muhalefete de devam edeceklerdi. Papazian da bu bilgiyi aktarmaktadır.

Bu arada şu hususa dikkat çekmek isterim. Çeşitli kaynaklara göre Osmanlı heyetiyle yapılan toplantıya Taşnaksutyun, Hınçak, Ramgavar, Veragaz, Mihâl Hınçak ve Ermeni Milli Komitesi üyeleri de davet edilmiştir. Kamuya yansıdığına göre, toplantıda Osmanlı Ermenilerine vatana ihanet etmemeleri, dış ülkelerin etkisinde kalmamaları ve askerliklerini yapmaları tavsiye edilmiştir. Ancak bu toplantıda farklı Ermeni grupların birbiriyle örtüşmeyen görüşleri savundukları da bazı kaynaklarda kaydedilmektedir. Örneğin Hınçak komitesi temsilcilerinin İstanbul'daki toplantıda Patrikhane ile beraber hareket edeceklerini belirttikleri de iddia edilmektedir. Hâlbuki Paris'te bulunan Sosyal Demokrat Hınçakyan Komitesi Genel Merkezi'nden 1914 Ağustos ayında yapılan bir açıklamada partinin İtilaf Devletleri'nin

bilhassa Rusya'nın müttefiki sıfatıyla savaşta yer alacaklarını ilan ettiklerini görüyoruz.

İstanbul'daki toplantıya katılan Taşnaksutyun temsilcilerinin ise olayların seyrine göre tavır almayı tercih ettikleri görülmektedir. Özellikle Taşnakların Osmanlı hükümetinin aldığı seferberlik kararına en başından itibaren şiddetle karşı koydukları kendi iç yazışmalarından tespit edilebilmektedir. Ayrıca bu yazışmalarda parti kararının 8. Taşnak Kongresi'nde alınacağına da işaret edilmektedir. Bu bakımdan Erzurum'daki Taşnak Kongresi esnasındaki görüşmeler ve alınan kararların kesin olarak tespiti, konunun aydınlığa kavuşması için büyük önem taşımaktadır.

Ermeni soykırım tezine karşı çıkan grubun tarih yazımında, Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin vatandaşı oldukları Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya ile birlikte mücadele ettikleri tezi genel kabul görmüştür. Hatta Türközü ve İltar gibi çok sayıda araştırmacıya göre Ermeniler, Osmanlı Devleti seferberlik ilan etmeden bir süre önce, Osmanlı Hükümeti'nin Birinci Dünya Savaşı'na katılması halinde, kendilerinin Rusya ile nasıl bir işbirliği yapabileceklerini müzakere etmek için Erzurum'da toplanmışlardı. Yine Salahi R. Sonyel, Mim Kemal Öke gibi bazı tarihçilere göre ise iki hafta kadar süren kongrede Osmanlı Devleti'ne karşı cephe alma ve Ruslara katılma kararı çıkmıştı. Ancak elimizde kanıt olmadığını belirtmek isterim. Zira Muammer Demirel'in kongre kararları diye yayınladığı belge tamamen Bahattin Şakir'in kongreye dair bir raporuna dayanmaktadır.

Clair Price ise Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında vekil olan Ermenilerin devlete bağlılıklarını sürdürdüklerini, fakat diğer parti mensuplarının açıkça Osmanlı Devleti harbe girdikleri takdirde İtilaf devletleriyle birlikte hareket edeceklerini ilan ettiklerini ileri sürmektedir. Hatta Taşnakların bazıları da Erzurum'da Ermenilerin özgürlüğü için Rusya tarafında savaşa girmenin tarihi bir fırsat olduğunu düşündüklerini deklare etmişlerdi.

Price'ın bu yazdıkları dışında soykırım tezini reddeden tarihçilerin 8. Taşnak Kongresi hakkındaki tutarlı ve eldeki tek kaynağı, bir istihbarat raporudur. Osmanlı Ordusu Başkumandanlığına 3.Ordu istihbaratından gelen bu rapora göre, Erzurum'da toplanan kongrede Rus-Ermeni antlaşması onaylanmıştır. Duyumlara göre Ruslar, Türkiye'den zapt edecekleri araziye Ermenilere vererek onların bağımsızlığını kazanmasını sağlayacaklardı.

Diğer taraftan Rus istihbarat kaynakları da Erzurum kongresini yakından izlemiş, kongre hakkında üslerine rapor yazmışlardı. Bu raporlardan birisi Lebuk kod adlı Rus gizli servis elemanı tarafından düzenlenmiştir. Bu rapora göre: "Taşnak Partisi'nde, Ermeni sorununun Rusya'nın müdahalesi ile

çözümlemesine ilişkin iki görüş vardı. Bu görüşlerden biri, Ermenistan'ın kaderinin Rusya'ya bağlı olduğunu varsayarak Ermeni sorununun çözümünde Rusya'nın müdahalesini gerekli buluyordu. Bu görüşün temsilcileri Ovanes Tumanyants, Karekin Pastırmacıyan (Armen-Garo) ve Doktor Zavriyev gibi ünlülerdi. Bu görüş doğru bulunmadı. Karşıt görüştekiler ise Rusya'yı Ermeni düşmanı olarak adlandırmaktaydı. Bu görüşü savunanlar, Rusya'nın Ermeni sorununa müdahalesinde, Rusya'nın sadece iki amacı olduğunu düşünüyordu: toprak kazanmak ve Rus mallarının satışı için iyi bir pazar. Bu görüşün bazı savunucuları Rostom, Aknuni (Khaçatur Malumyan ve Vramian ile Aram Manukian (Rus işgali sonrası kurulan Geçici Van Hükümeti Başkanı)) idi. Bunlar "Rusya'ya Ermenisiz bir Ermenistan gerek" diyordu.

Buna karşılık Ermeni soykırım tezini savunanlar ısrarla Erzurum'daki Taşnak Kongresinde devlete bağlılık ve vatandaşlığın gereklerinin yerine getirilmesi kararı çıktığı dile getirilmektedir. Dolayısıyla bu çelişkili açıklamaların kaynakları ve tutarlığının analiz edilmesi gereği vardır.

Öncelikle bu karışıklığın sebeplerinden birisinin kongreden sonra Taşnaklar adına Milletvekili Vramian vasıtasıyla Erzurum valisine iletilen kararlar olduğunu belirtmek gerekir. Bu kararlarda; Osmanlı Hükümeti'nin Rusya'ya savaş ilân etmesi ve Osmanlı ordusunun Kafkasya'ya saldırması durumunda, Osmanlı Ermenilerinin devlete sadakatle hizmet edecekleri, Kafkasya Ermenilerinin de iş birliği yapmaya hazır olduklarını belirtilmektedir. Hatta bu tarz bir tavrın desteklenmesi için Osmanlı hükümetinin de galibiyetten sonra Ermenistan'ın teşkiline dair güçlü vaatle bulunması gerektiği bizzat Vramian tarafından Vali'ye söylenmiştir. Vramian'ın valiye bildirdiği bu kararların Muammer Demirel'in Bahattin Şakir'e atfen yayınladığı raporla çeliştiğini belirtmek isterim.

Nitekim Dikran M. Kaligian'ın bu konuya dair naklettikleri önemlidir. Kaligian'a göre kongrede İttihat ve Terakki Partisi'ne karşı önemli eleştiriler yapılmış, ama ilişkilerin dondurulmaması yönünde bir fikir birliği de oluşmuştur. Bu bilgi, Taşnak Kongresi'ne katılan Simon Vratsian'ın yazdıkları ile de örtüşmektedir. Nitekim Vratsian kongrede alınan kararlarla bütün parti organlarına devlete bağlı kalınması ve vatandaşlık görevinin yerine getirilmesi konusunda emir verildiğini belirtmektedir. Yine Vratsian'a göre kongrede savaşın hem Osmanlı Devleti hem de Ermeniler için yıkım olacağı endişesiyle, Türkiye'nin savaşta tarafsız kalmaya ikna edilmesi için çalışılması da kararlaştırılmıştı.

Ancak Kaligian'ın belirttiği bu husus önemli olmakla beraber savaşta Ermenilerin alacağı tavır konusunda bir açıklık getirmemektedir. Hâlbuki

heyetler arasındaki görüşmelere bazı kaynaklar Dr. Baheddin Şakir'in Taşnaklarla neler konuştuğunu açıklığa kavuşturmuştur. Mesela Vratsian'a göre Taşnaksutyun'a yapılan tekliflerden birisi Taşnaksutyun'un Rusya'ya karşı açılacak cepheye katılması idi. Gürcü, Azeri ve Kuzey Kafkasyalı Müslümanlar da bu cepheye katılacaktı. Bu sayede Rusya'nın yenilmesi kaçınılmazdı. Rusya yenilgiye uğratılınca "Türkiye'nin himayesinde Ermenistan, Gürcistan ve Azerilere özerklik vaat ediliyordu.

Güya Osmanlı heyeti, Ermenilere Kafkasya'yı işgal etme niyetinde olmadıklarını belirtmiş ve amaçlarının burada Osmanlı himayesinde özerk bir Ermenistan kurmak olduğunu iletmişlerdi. Ancak bilgilerin doğruluğunu teyit etmek önemlidir. Bu konuda Osmanlı askeri istihbarat belgelerinde az da olsa bilgi vardır. Teşkilat-ı Mahsusa hakkında son yıllarda en önemli arşiv çalışmasını yapan Dr. Ahmet Tetik'in yazdığına göre Dr. Bahattin Şakir ve arkadaşları gerçekten de Erzurum, Van, İran ve Kafkasya bölgesinde bir ihtilâl çıkartmak veya en azından Müslümanları Rusya aleyhine örgütlemek için faaliyet içerisindeydiler. Ancak onlar, bölge hakkında topladıkları istihbarat sonucunda, Rusya tamamen yenilgiye uğratılmadan ihtilâl beklemenin boşuna olduğunu değerlendirmişti.

Kaligian'ın kaynağı olan Taşnak arşiv belgelerine göre ise Dr. Bahattin Şakir ve Ömer Naci, görüşmeler esnasında iki muhtemel gelişme hakkında Taşnaksutyun'un tavrının ne olacağını sormuştu: Birincisi; Rusya'nın Osmanlı topraklarını işgal etme ihtimali. İkincisi; Osmanlı ordusunun Rusya'ya girmesi ve Rusya'ya karşı Kafkasya'da bir isyanın desteklenmesi. Taşnaksutyun bu sorulara şu şekilde bir yanıt vermişti: Birinci konuda Taşnaksutyun Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğini savunacaktı. Dr. Bahattin Şakir ve Ömer Naci bu yanıtı duymaktan ziyadesiyle memnun olmuştu. İkinci soruya yanıtta ise bu konuda daha fazla bilgilenmeye ihtiyacı olduklarını ve konuyu tartışmanın zamanı olmadığını yanıtını vermişlerdi.

Kaligian'ın tespitlerine göre ise Dr. Bahattin Şakir ve Naci Bey birinci teklifi yaparken Kafkas Müslümanlarının kendilerine yardım edeceğinden emin olduklarını da belirtmişlerdi. İkinci konuda beklentileri ise, Taşnaklar'ın Kafkas Ermenileri üzerinde nüfuzu olduğuna ve onları Osmanlı kuvvetlerine destek vermeye ikna edebilecekleri bilgisine dayanmaktaydı. Bununla birlikte toplantıya katılan Papazian Rusya Ermenileri adına konuşma veya karar verme yetkileri olmadığını Bahattin Şakir'e açıkça ilettiklerini kaydetmektedir.

Yine perde gerisinde konuşulanlara göre Ermeniler, reformları sürekli sarsaklayan İttihat ve Terakki Partisi yüzünden, Osmanlı Devleti'ne sadık kalma konusunda bile Ermeni halkını ikna edebileceklerinden emin değildiler.

Bu diyalog gerçekten ilginç ve iddialı vaatler içermektedir, ancak bunları doğrulamak mümkün gözüküyor. Ancak Vratsian'ın anılarında İttihatçı heyetin kendilerine “*Osmanlı sınırları içindeki Ermeni vilayetleri*” yanında Rusya topraklarını da kapsayacak şekilde özerk bir Ermenistan kurmayı vaat ettiklerini, teklifi geri çevirdikleri takdirde Ermenilerin sonuçlarına katlanacaklarını söylediği iddia etmektedir. Vahan Papazian ise İttihatçıların Kafkaslara hâkim olmayı planladıklarını, Taşnakların savaşta tarafsız kalma ve kendilerini desteklememe kararından ise memnun kalmadıklarını öne sürmektedir. Ona göre İttihatçılar Erzurum kongresinde Taşnakların aldığı kararı önceden öğrenmişler ve sonuçlarına katlanacakları şeklinde de bir tehditte bulunmuşlardır.

Bu iddialara karşılık, Dr. Bahattin Şakir ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın doğudaki görevlilerine gönderilen görev emirleri arasında özellikle Ermenilerin kazanılması veya taraf olmaları için pazarlık yapılmasından söz edilmediğini vurgulamalıyız. Teşkilat-ı Mahsusa'ya verilen görev “Rusya havalisinde Ruslar aleyhine başlayan ihtilâli tevsî etmek ve Rus kıtaatının bütün Acemistan havalisinden def’ini temin eylemek, harekât-ı atıye için gayr-i kabil-i ihmâl ve imhâl bir başlangıçtır.” Ayrıca Ekim 1914 başlarında bile Osmanlı Devleti'nin bölgedeki yetkililerinde Ermenilerin ihanetine dair bir kanaat oluşmamış olduğu anlaşılmaktadır.

Burada Michael Reynolds'ın görüşmelere dair verdiği bazı bilgileri de eleştirmek isterim. Şöyle ki; kayıtların sadece Ermeni hatıratlarından ibaret olduğunu zanneden Reynolds Osmanlı Devleti'nin zaferle çıktığı bir savaştan sonra Ermenilere bazı doğu vilayetlerinin kontrol ve yönetimini verdiğini düşünmek çok zor demektir. Reynolds'a göre Osmanlı hükümeti senaryo gereği Taşnaklara kabul etmeyeceklerini bildikleri teklifler yapmışlardır. Taşnaklar kibarca reddedecek ve kerhen devlete sadık kalacaklarını bildireceklerdi. Zira Osmanlı Devleti'nin Ermenilere ittifak teklif etmesi, onları zaten müttefik olarak görmediği anlamına da gelir.

Burada Vratsian'ın da benzer iddiaları var. Ona göre Osmanlı hükümeti savaşa girme kararını çoktan vermişti. Hatta Osmanlılar Almanya'nın askeri üstünlüğüne ve savaşın galibi olacağına emindir. Güya Bahattin Şakir de Ermeni delegelerine Almanya ve İttifak devletlerinin gücü ve yenilmezliği hakkında bir nutuk çekmiştir. Yine Bahattin Şakir Taşnaklara Ermenilerin sadece Osmanlı İmparatorluğu için değil, davalarına inançlarından dolayı da Kafkasya'da Osmanlı ile işbirliği yapması gerektiğini söylemiş, bu sizin için tarihi bir fırsattır demiştir.

Yektan Yılmaztürk'ün naklettiği bir belgede ise İttihatçı heyetin Taşnaklardan, Kafkasya ve İran'daki Ermeniler arasında Osmanlı hükümeti için propaganda yapacak gönüllü bir grup oluşturmasının istendiği iddia edilmektedir. Bu gönüllü birlikler Kafkasya'da Rusya'ya karşı isyan başlatacaklardı. İttihatçıların bu planı uygulamanın zor olmayacağını çünkü Gürcü, Türk, Azeri ve diğer Müslüman Kafkasyalıların zaten isyana hazır olduklarını iddia ediyordu. Ermenilerin yapması gereken isyancılara katılmaktan ibaretti.

Bu kaynağa göre Gürcülere bu hizmetleri karşılığında Tiflis ve Kutaisi Vilayetlerini içine alan ve Trabzon vilayetinin doğu sınırlarına kadar uzanan özerk bir bölge vaat edilmişti. Aynı şekilde Azerbaycan Türklerine de bölgede özerklik sözü verilmişti. Hatta İttihatçılar ceplerinden çıkarttıkları bir harita üzerinde bu bölgeleri Ermenilere göstermişti. Ruben Ter Minassian'ın hatıratında vaat edilen özerk ve birleşik bir Ermenistan'ın merkezinin Eçmiyadzin olduğu bilgisi de yer alıyor. Bununla birlikte yine Ter Minassian, Taşnakların iki özerk Ermenistan bölgesi isteğini de not ediyor. Taşnaksutyun'un planı, Kafkasya'da Rusya himayesinde bir federasyon, Osmanlı sınırları içerisinde özerk bir Ermenistan idi. Pastırmacıyan da özerklik teklifinin tartışılmaz olduğunu ve Türk hükümetinin kendilerine bütün Ermenilerin Osmanlıyı desteklemesini istemiştir. Hatta heyet kendilerine diaspora Ermenilerini de ikna görevi vermek istemişti.

Peki Ermeniler bu tekliflere ne cevap verdiler? Vramian'ın iddiasına göre Ermenilerin İttihatçıların teklifini kabul etmesi, Kafkasya'ya belirsizlik getirecek ve Ermenileri maceraya sokacaktı. İttihatçıların teklifi ne Ermeni özgürlük mücadelesinin amaçlarına ne de Ermenilerin milli emelleriyle örtüşüyordu. Ancak, Bahattin Şakir'in teklifini geri çevirmek düşmanlık olarak algılanabilir ve bunun Batı Ermenilerine bedeli çok ağır olabilirdi. Bu yüzden Ermeni temsil heyeti, Osmanlı hükümeti ve tabii ki iktidarla köprülerin atılmasının sakıncalarını görmüş; savaşın Doğu Anadolu'daki etnik çatışmaları körükleyeceğini öngörmüştü. Belki bu tutum, Taşnakların valiliğe sundukları kararlar ile aldıkları kararlar arasındaki farkı açıklayabilir.

Diğer taraftan Ermeniler Almanya ve müttefiklerinin kaybedeceğinden de emindiler. Bu yüzden Taşnaklar Ermenilerin güvenliğinin sağlamasını ve bu amaçla önlemler almasını istiyorlardı. Bu endişe ile bazı Taşnaklar, sadakatın ve devlete bağlılığın cephenin her iki tarafındaki Ermeniler için de tartışılmaz şekilde en iyi yol olduğunu düşünmekteydiler. Hratch Dasnabedian ise Rusya'nın desteklenmesini savunuyordu. Zaten Ermeni Milli Bürosu kararıyla Kafkasya Cephesi'nde Ermeni Gönüllü Birlikleri çoktan oluşturulmuştu. Nitekim Rus arşiv belgeleri de Ermeni Gönüllü Birlikleri'nin Erzurum'da

kongre toplanmadan önce oluşturulmaya başlandığını, kongreden hemen sonra da hız kazandığını göstermektedir.

Sonuç

Bu söylediklerimizden anlaşılacak şudur: Osmanlı Devleti savaşa girdiği takdirde Osmanlı Ermenilerinin devlete sadık kalacaklarına dair Erzurum kongresinde alındığı iddia edilen karar tabanda taraftar bulmamış, radikal Taşnaklar Rusya safına katılmak için çalışmalarını yoğunlaştırmıştır. Nihayet Tiflis'te toplanan Kafkasya Bölgesi Kongresi'nde Ermenilerin silahlanması, Rusya ordularına katılması ve 'gönüllü' birliklerdeki Ermeni asker sayısının artırılması kararı alınmıştır. ITP'nin özerklik teklifi de yetersiz bulunmuş ve kabul görmemiştir. Bu tarihten sonra Taşnaklar açıkça Rusya'nın yanında savaşa girme kararı almışlardır.

Nitekim Tiflis'te toplanan Kafkasya Bölgesi kongresinde -ki Ekim ayındadır- Ermenilerin silahlanması, Rus ordularına katılması ve gönüllü birliklerdeki Ermeni asker sayısının artırılması kararı alınmıştır. Ayrıca Minorsky yanında bazı Ermenilerin Osmanlı topraklarında henüz Osmanlı Devleti dünya savaşına dahil olmadan önce isyan hazırlıkları yaptıklarını yazmaktadır.

KAYNAKLAR

Akçam, Taner, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, Ankara: İmge Kitabevi 2002.

Aksakal, Mustafa. *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War*, New York: Cambridge University Press; 1 edition, 2010.

Alaattin Uca, *İttihad ve Terakki Liderlerinden Doktor Bahattin Şakir Bey*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum: Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, 2009.

Bobelian, Michael. *Children of Armenia: A Forgotten Genocide and the Century-long Struggle for Justice*, (Yay. Y.y. Simon and Schuster, 2009.

Chalabian, Antranig. *General Andranik and the Armenian Revolutionary Movement*, Melrose: [yayl.y.] 1988.

Chaliand, Gerard and Yves Ternon, *The Armenians: From Genocide to Resistance*, trans. Tony Berrett, London: Zed Press, 1983.

Chernichenkina, Natalia. *Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu 1912-1917*, Erzurum: Erzincan Üniversitesi Yayınları, 2015.

Corrigan, H. S. W. "German-Turkish Relations and the Outbreak of War in 1914: A Re-assessment". *Past & Present* 36 (1967): 144–152.

Trumpener, Ulrich. "German Military Aid to Turkey in 1914: An Historical Re-evaluation". *The Journal of Modern History* 32/2 (1960): 145–149.

Çiçek, Hikmet. Dr. Bahattin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2. Baskı 2007.

Çiçek, Kemal. "8. Taşnak Kongresi: Ermenilerin Karar Anı", I. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu (2-4 Mayıs 2012-Erzurum/Türkiye), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma merkezi Yayınları, 2014: 63-72.

Dasnabedian, H. *The History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutiun (1890-1924)*, Milan: emme Edizioni, 1989.

Dasnabedian, Hratch. *Tashnagtsutyun Gazmagerbagan Garuytsee Holovuyte Yev Ayl Usumnasirutyunner* (History of the Organizational Structure of the

Armenian Revolutionary Federation and Other Studies), ed., Yervant Pampukian, Beirut: Hamazkayin Vahe Setian Press, 2009.

Demirel, Muammer, *I. Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri 1914-1918*, Ankara: Genel Kurmay Basımevi, 1996.

Documents on Ottoman Armenians, Vols 1, 2 ve 3, Ankara: Prime Ministry Directorate General of Press and Information, 1982.

Erickson, Edward J. *Ottomans and Armenians: A Study in Counterinsurgency*, Palgrave Macmillan, 2013.

Ermeni komitelerinin amâl ve harekât-ı ihtilaliyesi: ilan-ı Meşrutiyetden evvel ve sonra, İstanbul: Matbaa-i Amire, [1332] 1916.

Gürün, Kamuran. *Ermeni Dosyası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, 1983.

Hanioğlu, M. Şükrü, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2008.

Hovannisian, Richard G. ‘The Armenian Question in the Ottoman Empire, 1876–1914’, *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, ed. Richard G. Hovannisian. Vol. II. New York: St. Martin’s Press, 2004.

Hovannisian, Richard G. *Armenian Van/Vasurakan*, UCLA Armenian History & Culture Series 1, 2000.

Hovannisian, Richard G. *The Armenian People from Ancient to Modern Times, II. Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century*, London: Palgrave, 1997.

İlter, Erdal. “Ermenilerin Tehciri ve Türkler’in Göçü (1915–1918)”, *Ermeni Araştırmaları* 9 (Bahar 2003): 30-40.

İlter, Erdal. *Türkiye’de Sosyalist Ermeniler’in Silahlanma Faaliyetleri ve Milli Mücadele’de Ermeniler 1890-1923*, Ankara: Turhan Kitabevi, 2005.

Kaligian, Dikran. *Armenian organization and ideology under Ottoman rule: 1908-1914*, London: New Brunswick, N. J: Transaction Publishers, 2nd edition, 2011.

Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK

Kevorkian, Andre. *The Armenian Genocide: A Complete History*, London: I. B. Tauris, 2011.

Khudaverdyan, K Acad, ed. *The Armenian Question*, Encyclopedia, Erivan, 1996.

Koptaş, Rober. “Zohrab, Papazyan ve Pastırmacıyan’ın kalemlerinden 1914 Ermeni reformu ile İttihatçı-Taşnak müzakereleri”, *Tarih ve Toplum* 5 (Bahar 2007): 159-178.

Lewy, Guenter. *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide*, Salt Lake City: University of Utah Press, 2005.

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E ANADOLU'YA GÖÇLER VE GÖÇMEN POLİTİKALARI

Prof. Dr. Nejla GÜNAY*

Özet: Göç ve iskân, savaş ve barış dönemlerinde güncelliğini koruyan bir konudur. Osmanlı Devleti ve bu devletin yıkılmasından sonra Cumhuriyet idarecilerini meşgul eden bir husustur. Anadolu yüzyıllar boyunca hem göç alan hem de göç veren bir konumdadır. Osmanlı Devleti toprak kaybettikçe buralarda kalan Müslüman ve Türk ahali Anadolu'ya, yani Müslüman topraklarına göç etmek zorunda kalmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı Devleti'nin en çok zaman ayırması gereken konular arasında göçmenler de yer almıştır. Göçmenlerin nerelerde iskân edileceği, onlara barınacak yer inşa edip geçim kaynağı temin etmek yöneticileri çok meşgul etmiş ve çeşitli çözüm yolları bulunmuştur. Bu amaçla konargöçer aşiretler yerleşik hayata geçirilerek onların yazın kullandıkları alanlara göçmenler iskân edilmiştir. Bu çalışmada Anadolu'nun göç ve iskânla ilgili geçmişini ortaya çıkarmak amaçlanmaktadır. Öte yandan konargöçer aşiretlerin yerleşik hayata geçirilmesi, Kafkasya ve Balkanlardan Anadolu'ya yapılan göçler; bu göçlerin hangi sebeplerle yapıldığı ve mevcut hükümetlerin göçlerle ilgisi politikaları bu çalışmada incelenecek diğer konulardır. Çalışmada ayrıca göçmenlerin geldikleri devletin ekonomik, kültürel ve toplumsal yapısına etkileri ve göçmenlerin yaşadıkları zorluklar araştırılacaktır. Bu çalışmada, Osmanlı, Cumhuriyet ve Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı arşivlerinden temin edilen belgelerle dönemin aktörlerinin anıları ana kaynak olarak kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bulgaristan Göçmeni, Balkan Göçleri, Çerkezler, Kafkas Göçleri, Konargöçer Aşiretler, Mübadiller, Nogaylar

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi, ngunay@gazi.edu.tr

Giriş

Büyük nüfus kitlelerinin yer değiştirmesiyle ortaya çıkan göç olgusu; milletlerle devletlerin oluşmasıyla savaşlar ve antlaşmalar gibi insanlığın gelişmesinde etkin rol oynamış, birçok gelişmeye sebep olmuştur. İnsanlık tarihi, bir bakıma göçler tarihidir. Günümüzdeki millî devletler göçlerle şekillenmiş, üzerinde yaşadıkları coğrafyalar göç hareketleriyle el değiştirmiş ve milletlere vatan olmuştur. Göç ve göçmenler konusu özellikle millî devletlerin kurulmasından sonra uluslararası bir probleme dönüştüğünden konunun ele alınması ve çözümlenmesi amacıyla bazı uluslararası kuruluşlar ortaya çıkmıştır: Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra göç konusu güncel siyasi bir dava hâline geldiğinden 1921 yılında Milletler Cemiyeti tarafından “*Yüksek Muhaceret Komisyonu*” teşkil edilerek başkanlığına Dr. Fridtjof Nansen tayin edildi. Bu komisyon; Rus ihtilâli, Balkan savaşları, Türk-Yunan Savaşı ve diğer olaylar sonucunda meydana gelen göçlerle ilgili anlaşmazlıkların çözümlü muhacirlerin yerleştirilmesine gayret etmiştir.¹

1938 yılında, Alman soyundan olmayan kimselerin Almanya ve Avusturya'dan göç etmeye başlaması üzerine Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Franklin Roosevelt'in himayesiyle milletlerarası yeni bir cemiyet teşekkül etti. Bu cemiyet de 1943 yılına kadar başlıca Almanya, Avusturya, Çekoslovakya ve Polonya'dan kaçanlar olmak üzere 800 bin mülteci ve göçmeni yerleştirip onları yeni bir vatana kavuşturmayı başardı. İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla göçlerin sayısı gittikçe artması üzerine 1943 yılında “*United Nation Relief and Rehabilitation and Administration (UNRRA)*” adı altında yeni bir cemiyet kuruldu. Washington D.C. merkezli bu cemiyetin Londra ile Sydney'de şubeleri vardı. UNRRA, 1947 yılına kadar 13 milyon 500 bin farklı milletlerden ve kategorilerden göçmeni yerleştirme başarısını gösterdi. Savaşın sona ermesinden sonra da göç ve göçmen konusu gündemden çıkmadı. Bu durum karşısında Birleşmiş Milletler tarafından “*The United Nations High Commissioner for Refugees/Birleşmiş Milletler Yüksek Muhaceret Komisyonu*” kurularak 21 Temmuz 1951 tarihinde Birleşmiş Milletler muhaceret statüsü birçok devletin katılımıyla kabul edilmiştir.²

Bu çalışma; “*Aşiretler, Muhacirler, Mübadiller ve Mültecilerin İskânı*”³ adlı kitabın tanıtımı amacıyla kitaptan geniş alıntılara yer vermek suretiyle hazırlanmıştır. Bu çalışmada büyük savaşların toplumlara ilgilendiren boyutunun incelenmesi amaçlanmıştır. Savaşlardan sonra devletler arasında

1 Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, Nurgök Matbaası, İstanbul 1966, s. 5.

2 Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen*, s. 12-20.

3 Bkz. Nejla Günay, *Aşiretler, Muhacirler, Mübadiller ve Mültecilerin İskânı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021.

ortaya çıkan anlaşmazlıkların; etnik, kültürel, ekonomik ve demografik sonuçlarının toplum ve fertlere etkisiyle toprak kayıplarından sonra kitlesel göçlerin neden arttığı araştırılmıştır. Çalışmada; göçün zorunlu hale gelmesine sebep olan şartlar ve göçmenlerin gittikleri yerlerde karşılaştıkları zorluklar ortaya çıkarılmıştır. Çalışmada ayrıca göçün, göç alan yerlerdeki halkın ekonomik ve sosyal durumunu nasıl etkilediği, göçmenlerin bölgelerin ekonomik, toplumsal ve kültürel hayatına katkılarının olup olmadığı incelenmiştir. Çalışma Anadolu coğrafyasıyla 1850'lerden 1950'lere kadar olan bir asırlık dönem ve Maraş şehriyle sınırlandırılmıştır. Genel bilgilerden sonra Maraş şehrinde örnekler verilmiştir. Bu doğrultuda, Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nin genel göç politikaları bu çalışmanın kapsamı içinde yer almıştır.

Çalışmanın kavramsal çerçevesi şu şekildedir: "Aşiret" Arapça bir kelime olup "kabile" karşılığı kullanıldığı gibi kabilenin altında daha küçük bir topluluğu da ifade etmektedir. Türkçe'de ise yaygın olarak göçebe unsurlar için kullanılmış, özellikle Osmanlılar döneminde boyun altında, cemaatin üstünde bir topluluğa ad olmuştur. "Mülteci"(refugee), iltica etmek yani sığınmak anlamında faili belirleyen bir kavramdır. "Mülteci" kavramı 2510 sayılı İskân Kanunu'nda, "*Yerleşmek maksadıyla olmayıp, bir zaruret ilcasıyla, muvakkat oturmak suretiyle sığınanlara mülteci denir.*" şeklinde açıklanmıştır. Fert veya toplumun kendi arzusuyla yer değiştirip göç etmesi (immigrate), fert veya toplumun kendi isteği dışında kalan sebepler yüzünden meydana gelen göçler (deportation) şeklinde adlandırılır ki bunlar birbirinden çok farklı kavramlardır. İskân (settlement), sözlükte "*Sürekli oturmak üzere bir kimseyi bir yere yerleştirmek, yurt edindirmek, boş bir yeri meskûn hâle getirmek.*" şeklinde tanımlanır.⁴

Osmanlı Devleti Dönemi'nde Anadolu'ya Göçler ve Göçmen Politikaları

Tanzimat Fermanı'nın İlân Edilmesinden Sonra Toplum Hayatına Yönelik Düzenlemeler

1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinden sonra Osmanlı Devleti'nde yeni bir dönem başlamıştır. Tanzimat Dönemi'nde; siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel alanda büyük bir dönüşüm yaşanmıştır. Devlet, Tanzimat reformlarını uygularken dini ve etnik çeşitliliklerle yerleşik ve konargöçer gibi farklı yaşam biçimlerini dikkate alarak toplumu

4 Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Günay, *Aşiretler, Muhacirler, Mübadiller*, s. 21-22, 27.

dönüştürebilirdi. Devletin vatandaşlarıyla ilişkilerini düzenleyip vergi toplaması ve askerlik işlerini yapabilmesi için etkili bir nüfus sayımı yapılması gerekiyordu. Ancak konargöçerleri sağlıklı bir şekilde nüfusa kaydetmek mümkün olmamaktaydı. Tanzimat döneminde asker alımı ve vergi konularının düzenlenmesi için nüfus ve emlak sayımı çalışmaları yapıldı. Konargöçer aşiretler devletin güçsüz olduğu zamanlarda kanunları tanımayıp kendilerine göre bir düzen kurmaya çalışırlardı. Bunun temelinde kendi kendilerine yeten bir idare ve ekonomik sistem kurmaları yatmaktaydı. Yerleşik yaşayan ahali bu aşiretlerin saldırılarından bunalıp yerleştiği toprakları terk etmekteydi. Öte yandan aşiretler, birbirleriyle ittifak hâlinde hareket etmelerinin yanı sıra küçük aşiretleri kendi himayelerine almak suretiyle gücünü artırma çabası içine girmektedir. Ayrıca savaşlar, isyanlar ve vergi meseleleri yüzünden birçok meskün mahal boşalmış, bu da devletin hem üretim gücünü azaltmış hem de vergi gelirlerinin azalmasına yol açmıştır.⁵

Aşiretlerden vergi ve asker toplanamaması, yaylak ve kışlaklarına gidip gelirken yerli halka zarar vermeleri, kendi aralarındaki mücadeleler, yol kesme, hırsızlık, gasp, adam öldürme, ekinlere zarar vermeleri gibi problemlerin devam etmesi diğer aşiretlerin de iskânını gerektirmiştir.⁶ Öte yandan 1860'lı yıllarda Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına yapılan göçlerin artmış ve Çukurova'ya da bazı göçmenler iskân edilmiştir. Bu, aşiretlerin göçmenlerle de çeşitli problemler yaşamasına zemin hazırlamıştır. Çukurova'nın bazı yerlerinde Ermeni nüfus da yaşamaktaydı. Onların da anlaşmazlıklara dâhil olması, bölgede daha karmaşık sorunlar çıkmasına yol açmıştır. Bu sebeple bölgede bazı idari düzenlemeler yapılması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Öte yandan 1861 yılında Amerika'da iç savaşın patlak vermesiyle dünya pazarı en ucuz pamuk üreticisini kaybetmiş ve pamukta kriz baş göstermiştir. Tam da bu sıralarda İngiliz Pamuk Tedarik Birliği dünyada başka pamuk üreticileri aramaya koyulmuştur. İngilizler, tarım ürünleri için 1860'lı yılların başında iki ayrı uluslararası sergi düzenlemiş, Çukurova pamuğu bu sergilerde Mısır ve İzmir pamuklarıyla rekabet edebilecek kadar

5 Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform Babıâli 1789-1922*, çev. Ercan Ertürk, Alfa/Tarih, İstanbul 2019, s. 296-297; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kırath, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, s. 91-103, 109-111; Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmancı, 2. Baskı, cilt II, e Yayınları, İstanbul 1983, s. 122; Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform I (1856-1876)*, çev. Osman Akınhay, agorakitaplığı, İstanbul 2005, s. 153-154; Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999, s. 75-77. Ayrıca krş. Fatih Sansar, "Tanzimat Döneminde Bir İskân Modeli Fırka-i Islahiye ve Güney Anadolu'nun İskânı", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Van 2003, s. 33.

6 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 21-39, yay. Haz. Cavid Baysun, Tezkire no: 26, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 107; Abdullah Saydam, "Orta Anadolu'daki Aşiretlerin İskânı 1839-1853", *Doğumunun 50. ve Hizmetinin 10. Yılında Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, Ayır Basım, Samsun 1993, s. 231-232.

dikkat çekmiştir. Ancak Çukurova’da göçerlerin yaşam tarzı zirai faaliyetler yürütmeyi güçleştirmektedir.⁷

Çukurova aşiretlerinin bazıları Kozan üzerinden bazıları da Gavurdağı-Maraş üzerinden yazın Uzunyayla’ya giderler, kışın Çukurova’ya inerlerdi. Fırka-i Islahiye düzenlemelerinden sonra bu iki yol kapatılıp Uzunyayla’ya Çerkez muhacirlerin iskânına başlanmıştır. Çerkezlerin özellikle aşiretlerin geçişinin önlenmesi için Çukurova’ya geçiş noktalarında iskân edildiği görülmektedir. Konargöçer hayatın dirilmemesi için aşiretlerin çadırları yırtılıp yakılmıştır.⁸ Aşiretlerin iskân edilmesinden sonra Çukurova’da tarımın çok geliştiği, pamuk başta olmak üzere buğday, arpa, susam, tütün ve şeker kamışı üretildiği ve bunların ticaret hacminin çok büyük olduğu tespit edilmektedir. Özellikle pamuktan elde edilen kârın yüksek oluşu aşiret liderlerinin hoşuna gitmiş, bunun sonucunda araziler tek elde toplanmaya başlamıştır. Aşiret reisleri kendine bağlı halkı arazilerinde çalıştırmak suretiyle çok büyük paralar kazanmaya başlamışlardır. Bunun sonucunda Maraş, Avrupa’ya açılan liman durumunda olan İskenderun, Elbistan ve Çukurova’ya yeni yapılan yollarla bağlandı. Bu dönemde Maraş’ta yetiştirilen ürünlerle üretilen mamullerin çeşitliliğinin arttığı tespit edilmektedir. Buna göre şehirde birkaç yıldır fıstık, zeytin ve pamuk üretilmesi sonucunda 1900 yılında iki pamuk fabrikası ve iki masere açılmış ve bu ilk kez kayıtlara girmiştir. Ceyhan nehri sahilindeki dağlarda ve Pazarcık kazasının ormanlarında çok sayıda zeytin ağacı ile yabanî fıstık ağaçları vardı. Bu ağaçların endüstriyel amaçlar için bakıma alınıp sahiplenildiği tespit edilmektedir. Bu çalışmalar sonucunda üretim artmış ve Maraş zeytinyağı, Halep ve İzmir ticaret odaları aracılığıyla İskenderun Limanı üzerinden ihraç edilmeye başlanmıştır. Pamuk üretimi burada, tezgâh sayısının artmasına zemin hazırlarken Avrupaî tarzda pantolonluk kumaşlar dokunmasını beraberinde getirmiştir.⁹

Bazı konargöçer aşiretler, uzun süren savaşlarla meydana gelen otorite boşluğunu ve Osmanlı Devleti’nin yıkılmasını fırsat görüp eski hayatlarına geri döndüler. Cumhuriyetin ilk yıllarında nüfusu; ekonomik, siyasi ve askerî bakımdan kullanmayı amaçlayan hükümet, nüfus dağılımını yeniden düzenleme, topraksız veya az toprağı olan çiftçileri topraklandırma, verimsiz araziler üzerinde kurulmuş köyleri daha verimli alanlara taşıma, nüfusu az

7 Meltem Toksöz, “Reform ve Yönetim: Devletten Topluma, Merkezden Bölgeye Osmanlı Modernleşmesi”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 212, 217-219. 210-226.

8 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA). *Sadâret Mektubî Mühimme Evrakı* (A.). MKT. MHM). 15/14 (1260 08 01); BOA. *Sadâret Mektubî Umum Vilayetler Tahrirâtı* (A.). MKT. UM.) 391/31 (1276 C 24).

9 Günay, *Aşiretler, Muhacirler, Mübadiller*, s. 78-79.

olan köyleri birleştirip bazı yerleri de kültürel, siyasi ve askeri açıdan boşaltma politikası izledi. Bu şekilde konargöçer aşiretler yerleşik hayata geçirilerek asayiş sağlamaya amaçlanmaktaydı. TBMM, feodal ilişkileri kırıp merkezi otoriteyi güçlendirmek amacıyla 25 Eylül 1922 tarihinde bir talimatname çıkararak aşiret mensuplarının topluca bir yerde iskân edilip köy kurmasını yasaklamıştır.¹⁰ Buna göre; bu durumda olan köy sakinleri uhdelere tarla ve mesken verilmek suretiyle diğer köylere dağıtılacak; toplu olmaması şartıyla kendilerine istedikleri köylere yerleşme imkânı verilecek ve dağıntık köyler daha uygun merkezlerde toplanacaktı. Çünkü dağıntık köylerde yenilik yapıp ekonomik durumlarını iyileştirmek ve halkın eğitimiyle sosyal statüsünü geliştirmek çok zordu.¹¹

1927 nüfus sayımıyla Türkiye’de yaşayan nüfusun sosyal ve ekonomik durumu ortaya çıktı. Bu sayım sonuçlarına göre ülke nüfusunun sadece %20’si şehirlerde yaşamaktaydı. Geriye kalan nüfusun %40’ı ise konargöçerdi. Bu durum Cumhuriyet’in kalkınma planlarına, toplum hayatının Batılı anlayışa uyarlanmasına ve eğitimde yapılmak istenen yeniliklere aykırıydı. Öte yandan konargöçer yaşam tarzı bir millet oluşturma politikasına da tersti ve onların ekonomik düzene dâhil edilmesi zorunluydu.¹² Bu amaçla ülke genelinde konargöçerlerin iskânı zaman kaybedilmeden yapılmıştır.¹³

Konargöçerlerin iskânı çalışmalarının 1927-1928 ve 1932-1934 tarihleri arasında yoğunluk kazandığı kurumlar arası yazışmalardan anlaşılmaktadır. Hükümet, 14 Haziran 1934 tarihli 2510 numaralı İskân Kanunu ile aşiretleri kontrol altına alma çalışmalarını hızlandırmıştır. Bu kanunla, aşiretlere şahsiyet hükmü tanınmayacağı vurgulanıp bu konuda herhangi bir hüküm, belge ve ilama dayalı bütün ayrıcalıklar ortadan kaldırılmıştır. Aşiret reisliği, beylik, ağalık, şeyhlik gibi unvanların kullanımı ve bu unvan sahiplerinin ayrıcalıklı davranışları yasaklanmıştır. Bu kanundan önce aşiretlerin şahsiyetlerine veya bey, ağa ve şeyhlerine ait olarak bilinen kayıtlı kayıtsız bütün gayrimenkullerin, devlete intikal edeceği, bu gayrimenkullerin muhacir, göçebe, topraksız veya az topraklı yerli çiftçilere dağıtılarak tapuya bağlanacağı ifade edilmiştir. Ayrıca aşiretlere beylik, ağalık, şeyhlik yapmış olanların ya da yapmak isteyenlerin durumlarının asayiş açısından irdelenerek

10 Nedim İpek, “Atatürk Döneminde Konargöçer Türkleri İskân Faaliyetleri”, *Altıncı Uluslararası Atatürk Kongresi 12-16 Kasım 2007 Ankara Bildiriler*, haz. Zekai Ünsal-Nilgün İnce-Neşe Yeşilçayır, cilt II, Ankara 2010, s. 2541-2542.

11 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi* (BCA). 272-0-0-11 / 16-64-10-1.

12 Muhammet Sarı, “Atatürk Dönemi’nin İskân Politikasında İç İskâna Yönelik Çalışmalar (1923-1938)”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt 7, sayı 14, 2011, s. 91; Canan Emek İnan, “Türkiye’de İskân Siyaseti: İskâna Yönelik Örgütsel Yapı Üzerinde Bir İnceleme”, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 22(2014), s. 88-89.

13 BCA. 272.11.18.82.6. *İskân Tarihçesi*, Hamit Matbaası, İstanbul 1932, s. 77-79.

kararlaştırılması, sınır boylarında oturmasında sakınca olanların aileleriyle birlikte uygun yerlere gönderilmesi yetkisi Dâhiliye Vekâleti'ne verilmiştir. Türk tabiiyetle ve Türk kültürlü göçebe ve aşiretlerle bunların mensuplarını, sağlık ve yaşama şartları uygun yerlere, Türk tebaasından olup da Türk kültürüne bağlı bulunmayan aşiretlerle fertlerini, dağınık olarak iki numaralı mıntıkalara nakledip yerleştirmek konusunda da yine aynı vekâlet yetkili kılınmıştır. Bu şekilde devlet, kültür temelli bir toplum oluşturup huzurlu ve uyumlu bir ortam hazırlamayı amaçlamıştır. Kanunda; Türk kültürüne bağlı olmayanlar, anarşistler, casuslar, göçebe Çingeneler ve memleket dışına çıkarılmış olanların Türkiye'ye girmesine izin verilmeyeceği belirtilmiştir. Öte yandan Türkçe konuşmak önemsenerek Türkçe konuşmayanlar için önlemler alınması ve hatta gerekiyorsa bunların sınır dışı edilmesi kararlaştırılmıştır. Devlet, Cumhuriyet'in ilan edilmesinden itibaren laik düzeni getirip aşiretleri kontrol altına almaya yönelik yasalar çıkarmıştır. 1934 yılında çıkarılan Soyadı Kanunu da bu amaç için hazırlanan yasalardan biridir.¹⁴

Osmanlı Topraklarına Dışarıdan Yapılan Göçler

Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Rusya ile yaptığı savaşlar sonucunda toprak kaybetmiştir. Rusya; ele geçirdiği topraklarda yaşayan ve Ortodoks olmayan ahaliyi propaganda, şiddet ve baskıyla dininden döndürme çabasına girmiştir. Rusya, Kafkasya'da zafer kazandıkça bu bölgede yaşayan Çerkez, Nogay, Çeçen ve diğer Dağıstan halklarını göç ettirip onların yaşadıkları toprakları Müslümanlardan arındırma politikası izlemiştir. Rusya'nın etnik temizlik politikasına karşı yıllarca direnen Müslüman halk, direnmenin mümkün olmadığını anladığı anda zorunlu olarak vatanını terk etme kararı almıştır. Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın baskısına maruz kalan Müslümanlara topraklarını açmasıyla Osmanlı topraklarına göç, 1856-1857; 1860-1862 ve 1864-1865, 1877-1878 yılları arasında ivme kazanmıştır.¹⁵

Osmanlı Devleti, kötü giden ekonomisini düzeltmek istemesinin de etkisiyle Anadolu'ya göçü teşvik etmiş, bir kanunname hazırlayıp yürürlüğe koyarak göçmenlere; bedelsiz arazi tahsis edip belli süreler için askerlik ve vergi muafiyeti ile dini ibadetlerini serbestçe yapma hakkı verip mabetlerinin

14 Aslı Cihangiroğlu, "Atatürk Dönemi Türkiye'de İskân Çalışmaları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Elazığ 2010, s. 163. 165.

15 Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander, Trabzon 2006, s. 35; Abdullah Saydam, "Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 5, Yıl: 1990, s.249; Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Trabzon 1996, s.25; Günay, *Aşiretler, Muhacirler, Mübadiller*, s. 97-101.

inşasına destek olunacağını ilan etmiştir. Hükümet, göçmenleri üretici duruma gelmeleri için limanlara yakın bölgelere geçici olarak iskân etmiştir. Osmanlı hükümeti, göçmenlerin getirilmesi için Gözleve, Kerç ve Balıklava limanlarına gemiler göndermiştir.¹⁶

Anadolu'ya gelen göçmenler birçok bölgeye iskân edilmiştir. 1860 yılında Kafkasya'dan gelen Çerkez göçmenlerin bir kısmı Çukurova'da iskân edilmiş, bunun için birçok yeni köy kurulmuştur.¹⁷ Ancak bu politika, göçmenlerin iskân edildiği bölgeler bazı aşiretlerin yaylağı olduğu için aşiret, göçmen ve Ermeni çatışmasına zemin hazırlayacaktır. Bazı göçmenlerin 1887 yılında Elbistan ve Zeytun kazalarına yakın yerlerde iskân edilmesine itiraz eden Zeytun Ermenileri her fırsatta bunu bahane edip huzursuzluk çıkarmıştır. Ermenilerin bu bahaneyle her fırsatta göçmenleri hedef alıp özerklik hedeflerine ulaşmak için bu konuyu kullanmalarına yol açmıştır. Hatta Zeytun Ermenileri 1895-1896 yılında büyük bir isyan çıkararak Osmanlı Devleti'ne meydan okumaya kalkışmıştır. Bu isyanı zorlukla bastıran hükümet, bölgede bazı idari düzenlemeler yapma ihtiyacı duymuştur.¹⁸

Göçmenlerin iskânı zaman zaman diğer yerli ahalinin de tepkisine yol açmıştır. 1878 yılından sonra yapılan iskânlarda arazi sıkıntısı yaşandığı ve yeterli arazi bulunamadığı için göçmenlerle yerli halk arasında ihtilaflar olduğu görülmektedir. Mesela Elbistan'ın Karahöyük Köyü Kuşkayası bölgesine iskân edilen Çerkez muhacirlerin yerli halkın arazisini kullanmaya kalkışması üzerine köy halkı bu durumu şikâyet etmiştir.¹⁹ Bazen de göçmenlerin memnuniyetsiz tavırlar sergilediği görülmektedir. Göçmenlerin iskân edildikleri yerleri beğenmemeleri bunun en yaygın örneğidir. Göçmenlerin silahla dolaşması ahali arasında huzursuzluğa ve şikâyetlere sebep olmuştur.²⁰

Göçmenlerin iskân edilmesinin ardından Anadolu'da ürün çeşitliliği artmıştır. Zeytin, pamuk, ceviz, tütün gibi endüstriyel ürünler daha çok üretilmiştir. Çerkezler, savatlı gümüş işlemeciliği ve at yetiştiriciliği yapmaktaydı. Çerkez aileler için ayrı köyler kurulması onların geleneklerini devam ettirmelerine imkân vermiştir. Ancak Türkçe bilmemeleri yerel halkla iletişim kurup ihtiyaçlarını karşılamalarını güçleştirmiştir.²¹

16 Saydam, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, s. 67-69.

17 BOA. A}. MKT. MHM. 223/3 (1277 Z 14). BOA. A}. MKT. MHM. 218/40 (1277 Ş 29).

18 BOA. A}. MKT. UM. 539/100 (1278 Ş 11); BOA. *Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı* (DH. MKT). 2193/1 (1316 Z 11).

19 BOA. DH. MKT. 1337/73 (1298 Za 18).

20 BOA. *Şura-yı Devlet Evrakı* (ŞD). 1465/33 lef, 1-2(1310 C 09).

21 Günay, *Aşiretler, Muhacirler, Mübadiller*, s. 128-132.

Birinci Dünya Savaşı'ndan Millî Mücadele Dönemine Kadar Olan Göçler ve İskân

Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus General Vladimir Liyahov, şiddeti tırmandırma yönünde büyük bir adım atmıştır. Ocak 1915'te, Acara ve Gürcistan'ı ele geçirdikten sonra Kazaklara, yerli Müslümanları gördükleri yerde öldürme ve her cami ile köyü yakma emri vermiş ve bunun sonucunda Kafkasya'da Müslümanlara yönelik bir kıyım başlamıştır. Özellikle Rusların Müslüman esirleri Ermenilere emanet etmesi sonucunda bunu bir fırsat olarak gören Ermeniler, esirlere çok kötü muamelelerde bulunup onları tüfek dipçikleriyle öldürmüşlerdir.²² Mesela Van'da yaşanan katliam, bazı tanıkların anlattıklarına göre insanlık dışı muamelelerle doludur. Savaşın ilerleyen aşamalarında özellikle 1916 yılı başlarında katliamların boyutu daha da artmış ve etnik temizlik Erzincan'da baş göstermiştir. Kadın ve çocuklar da dâhil olmak üzere savunmasız Müslüman ahali Ermeniler tarafından vahşice katledilmiştir.²³

Ermenilerin köy baskınlarına maruz kalan Müslümanlar, taşınabilir eşyalarını yanlarına alıp kaçtılar. Ancak yollarda onları bekleyen Ermeni çeteleri ellerindekileri zorla aldıktan sonra varsa erkekleri öldürmüşlerdir. Bu vahşetten kurtulabilen köylüler yiyeceksiz, üstlerinde yeterli giysi olmadan güvenli yerlere ulaşmak umuduyla yolculuğa devam etmeye çalışmışlardır. Müslüman köylüler ne evlerinde ne de yollarda kendilerini savunabilmişlerdir. Çünkü Müslüman erkeklerin çoğu askere alınmıştı.²⁴

Göç sırasında şartların ağırlığı nedeniyle ağıtlar yakıp bir an önce ölmek için tanrıya yakaranlar vardı. Savaşın başlangıcında binlerce insan yollardaydı: Balkan Savaşları sonrasında memleketlerini terk etmek zorunda kalan Rumeli muhacirleri yollardaydı ve onlar kalıcı bir barınak arayışı içindeyken Birinci Dünya Savaşı başlamıştı. Öte yandan Rus Kafkas Ordusu'nun ilerleyişi, Müslüman köylülerle göçerlerin beraberce Doğuyu terk etmesine yol açarak yollardaki Müslümanların sayısının artmasına sebep oldu. Yollardaki diğer bir topluluk da "Sevk ve İskân Kanunu" çerçevesinde zorunlu göçe tabi tutulan Ermenilerdi. Doğu Anadolu'dan Rus topraklarına doğru artan Ermeni nüfus hareketliliği de söz konusuydu. Bunun sebebi ise Kürtlerle çatışma hâlinde olan Ermenilerin, Kürt saldırılarından kaçıp yollara

22 *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi*, cilt I 1906-1918, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1995, s. 50-51.

23 Aydın Talay, *Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi*, Van Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Van 2017, s. 131-133.

24 ATASE. BDH. 525-1024-2050-029-001; ATASE. BDH. 525-1024-2050-036-001; ATASE. BDH. 525-1024-2050-029-005.

düşmesiydi. Kürtlerle Ermenilerin çatışma alanı olan Doğu Anadolu'da Müslümanlardan da Ermenilerden de hayatını kaybedenler oldu. Müslümanların ölüm nedenleri üç ana sebebe dayanmaktaydı: İlk olarak askere alınan erkek nüfusun ölümü. Askerlerin vefatı ölümlerin üçte birinden daha azını oluşturmaktaydı. İkinci grupta en büyük kayıpların görüldüğü çatışma alanlarındaki sivil halkın ölümü vardı. Üçüncü grupta ise doğrudan doğruya çatışma alanı içinde olmadığı hâlde savaşın etkilerine maruz kalıp salgın hastalıklar ve açlık sebebiyle meydana gelen ölümler yer almaktaydı. Bu tür ölümler oransal olarak daha fazla görülmekteydi. Bu sebeplerden etnik ya da dini ayırım gözetilmeksizin bütün toplumlar etkilendiler.²⁵

Birinci Dünya Savaşı sırasında Doğu Anadolu'da yaşayan ahalinin Batı'ya doğru kitlesel göçü ise Müslüman ahaliye yönelik saldırılar ve geniş bir alanın Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmasından sonra gerçekleşmiştir.²⁶ 1915'te başlayan bu hareketlilik 1920 yılına kadar devam etmiştir. Üçüncü Ordu'nun her geri çekilişinde Rus işgaline uğrayan yerlerde sakin halk geriye doğru kaçmıştır. Ordu Azap Hattı'ndayken cepheye yakın yerlerin halkı daha gerilere gitmiştir. Ordu Erzurum hattına çekilirken meydana gelen göç, tam kış ortasına denk gelmesi nedeniyle son derece zor ama fazla miktarda değildi. Asıl göçler 1916'da Erzurum düştükten sonra gerçekleşmiş ve böylece çok büyük ve önemli bir göç sorunu ortaya çıkmıştır.²⁷

Şark Mültecileri olarak adlandırılan bu kişilerin sevk ve iskânı hususunda bazı prensipler ortaya konmuştur. Buna göre; mültecilerin geldikleri yerlerdeki durumları, geldikleri yerin iklimi göz önüne alınarak gidecekleri yerler belirlenmeye çalışılmıştır. Bu aşamada mesafe, sevk, iskân ve iâşe imkânlarıyla etnik dağılım dengesinin göz önüne alınarak dört bölge belirlendiği anlaşılmaktadır. 1916 yılının sonlarına doğru, Osmanlı Devleti'nin daha sağlam biçimde elinde tuttuğu, güneyde ve batıda kalan vilayetlerle sancaklar Müslüman mültecilerle dolup taşmıştır.²⁸

Bu mültecilerden birçoğu kaçışlarını çeşitli aşamalarda sürdürmek zorunda kalmışlardır. Müslüman ahali evlerini terk edip bir yere göçmüş, Ruslarla Ermeniler ilerleyinceye kadar orada kalıp sonra oradan da kaçmışlardır.

25 Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, çev. Bilge Umar, İnkılâp Yayınevi, İstanbul 1998, s. 146-147.

26 Stanford J. Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu –Ermeniler-*, çev. Şadi Dinlenç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 80-86; Michael A. Reynolds, *İmparatorlukların Çöküşü Osmanlı-Rus Çatışması 1908-1918*, çev. Yücel Aşkoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 161-162.

27 Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda*, s. 22.

28 Erol Kaya, *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Türk Mültecileri*, Ebabel Yayıncılık, Ankara 2007, s. 29-30.

Erzurum vilayetinden olan mülteciler, Maraş, Adana gibi bölgelere kaçmak zorunda kalmışlardır. Bu, 600 kilometreden fazla yolculuğu yaya olarak yapmak anlamına gelmekteydi. Hasta ve düşkünlerin sırtlarda taşındığı bu yolculukta; çoğu zaman ölenlerin defnedilmesi mümkün olamamış, bu hengâmede parçalanmış ailelerin çocukları ebeveynlerini kaybedip sahipsiz kalmıştır. Birçok insan hastalık, açlık, yorgunluk ve sefalet yüzünden hayatını kaybetmiştir.²⁹

Fevzi Paşa, Samsun çevresinde yaptığı denetimler sonucunda, bölgedeki mültecilerin durumlarının çok kötü olduğunu, bunun orduya katılmak üzere yollarda olan erlerin salgın hastalığa yakalanma riskini artırdığını ifade etmiştir. Paşa, mültecilere nezaret edilmesi emri verilmesine rağmen buldukları yerde erzakın doğru dağıtılmaması sebebiyle oralara gelmiş halkın göçe mecbur kaldığını belirterek Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'nin Ordu, Giresun, Ünye ve Fatsa taraflarından akın eden düzensiz mülteci kabilelerinin iskân ve iaşelerinin temin edilmemesinden yakınmıştır. Çoluk çocuğun sefalet içerisinde yollara düşmesi yüzünden sıhhi tedbirlerin uygulanmadığını ve mültecilerin kontrolsüz bir şekilde şehir ve köylere dağıldığını, bunun sonucunda da her tarafa bulaşıcı hastalık yayıldığını belirtmiştir.³⁰

Düşman istilasına uğrayan vilayetlerden gelen mülteciler, başlangıçta hemen cephe gerisindeki Canik, Sivas, Mamuretülaziz, Diyarbakır ve Musul gibi komşu vilayet ve sancaklara sığınmışlardı. Ancak bu bölgeler Kafkas cephesine yakın olduğu için bazı sıkıntılara sebep olduğundan hükümet, mültecilerin cepheden uzak orta ve batı bölgelere kaydırılmasını kararlaştırmış, böylece mülteciler, Anadolu'nun geniş bir bölgesine yayılmıştı.³¹

Bitlis, Van, Muş gibi harbin devam ettiği sahalardan ayrılan mülteciler önce komşu Diyarbakır ve Mamuretülaziz vilayetlerine sığınmıştır. Talat Bey, vilayet ve livalara; gelen ve gelecek olan mültecilerin yerleştirilmesi ve emval-i metruke durumundaki erzak, elbise ve eşyaların mültecilere verilebileceğini belirtmiştir.³² Sevk edilen Ermenilerin emval-i metrukesinin mülteci ve muhacirlere tahsis edilmesiyle hem onların barınma ihtiyacı hem de bağ,

29 Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, çev. Bilge Umar, İnkılâp Yayınevi, İstanbul 1998, s. 264; Tuncay Ögün, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayât-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1923)*, Babil Yayın Dağıtım, Ankara 2004, s. 33.

30 Mareşal Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Genelkurmay Başkanlığı ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005, s. 228.

31 BOA. *Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Evrakı* (DH. ŞFR). 67/205, 1334 Za 8.

32 BOA. DH. ŞFR. 65/60, 1334 Ş 20.

bahçe, tarla gibi alanların ekilip biçilmesi sağlanacaktı. Talat Bey, uygulama sırasında Ermeni mallarının korunmasında gerekli hassasiyetin gösterilmesini emretmiştir. Talat Bey, harp mıntıkasından kaçıp Ayntab, Maraş ve Urfa'ya sevk ve iskân edilen mültecilerin yerleştirildiği terk edilmiş evlerle emval-i metrukenin kıymetlerinin takdir olunarak karşılığı olan paranın korunmasını da emretmiştir. Ancak bu konuyla ilgili bir dizi problemle karşılaşıldığı anlaşılmaktadır. Bazı vilayetlerde emval-i metrukeden kalan binaların yerli halk bilhassa eşraf ve memurlar tarafından az bir ücret karşılığında işgal edildiğinin Dâhiliye Nezareti'ne rapor edilmesi üzerine Talat Bey, 14 Eylül 1916'da, bütün vilayet ve sancaklara bir şifre telgraf göndererek ortada himaye edilmeye muhtaç bu kadar mülteci ve muhacir varken söz konusu evlerin yerli ahali ve memurlar tarafından kullanılmasının mümkün olmadığını, hiçbir zorlamaya mahal bırakmaksızın bu binaların boşaltılarak mülteci ve muhacirlere tahsis edilmesini bir kez daha emretmiştir.³³

Mültecilerin sayısını tam olarak tespit etmek mümkün olmamakla beraber 1919 yılında 1.604.031 mülteci bulunduğu ve bunlardan 701.166'sının göç ederken yollarda hayatını kaybettiği konusunda gazete haberleri vardır.³⁴Dâhiliye Nezareti, 1920 yılında Anadolu'nun iç bölgelerinde yaklaşık 800 bin mülteci bulunduğunu, bunlardan 200 bininin geldikleri yere dönmek isteyen Rumeli muhacirleri olduğunu, doğu illerinden gelen Müslüman mültecilerin sayısının ise 407 bin civarında olduğunu belirtmekteydi.³⁵

Vilayât-ı Şarkiye mültecilerinin, işgal yıllarının sona ermesinden sonra memleketlerine gönderilmesi planlanmıştır. Fakat bazı mülteciler memleketlerine geri dönmeyip buldukları bölgelerde iskân edilmeyi talep etmişler, bu da mültecilerle ilgili olarak 1923 yılı sonrasında da bazı sorunlar yaşanmasına sebep olmuştur. Şark mültecilerinden 1923-1933 yılları arasında iskân edilenlerin sayısı 9.145 ailede 35.017 kişidir. Bunlara verilen yapı ve topraklar için Borçlanma Kanunu hükümleri işletilerek borçlarını 20 yıl içinde ödemelerine imkân verilmiştir. Şark mültecileri iskân edilirken Kürt nüfusunu, yerli halkın nüfusuyla orantılı olmasına özen gösterildiği görülmektedir.³⁶

Emval-i Metruke ile İlgili Düzenlemeler

Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletleriyle Mondros Mütarekesi'ni imzalamasından sonra Ermeniler memleketlerine geri dönüp mesken, bağ,

33 BOA. DH. ŞFR. 61/121, 1331 R 21.

34 *Tasvir-i Efkar*, 11 Mayıs 1919, s. 2.

35 McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 361.

36 Kaya, *Birinci Dünya Savaşı*, s. 27-28.

bahçe ve dükkânlarına tekrar yerleşmiştir. Ancak Ermeniler, Millî Mücadele sırasında işgalci devletler olan Fransa ve Yunanistan ile işbirliği yapmış, daha sonra Türk milleti işgalci güçleri yendikçe işbirlikçiler de bu devletlerin ordularıyla beraber yurdu terk etmişlerdir. Bunun sonucunda onların malları sahipsiz kalmıştır. Hükümet, mal sahiplerinin ortada olmaması sebebiyle bu malların tespitinin bile zorluğunu göz önüne alarak 16 Ağustos 1920’de, bu gibi emval ve emlakın hükümet tarafından idare edilmesini kararlaştırmıştır.³⁷

31 Ekim 1922 çıkarılan nizamname ile yeni düzenlemeler yapılmıştır. Buna göre; Birinci Dünya Savaşı’ndan önce veya sonra her ne suretle olursa olsun seyahat amacıyla yabancı veya işgal edilmiş ülkelere gidip henüz dönmemiş olan kişilerin dönüşüne kadar taşınır ve taşınmazları hükümetçe idare olunacaktır. Nizamnameye eklenen bu madde ile emval-i metruke mevzuatının uygulama alanı bir kez daha genişletilmiştir. Böylece kararname kapsamına alınan kişilerin geri dönüşüne kadar taşınır ve taşınmazları hükümet tarafından idare olunacak ve tasfiye edilmeyecektir.³⁸

Lozan Antlaşması’nın imzalanması, emval-i metruke konusunda bir dönüm noktası olmuştur. Lozan Antlaşması’nın emval-i metruke ile getirdiği en önemli değişiklik 6 Ağustos 1924 tarihi itibarı ile taşınmazlarının başında olan Ermenilere mallarının geri verilecek olmasıdır.³⁹ Sahibi dönen mallar iade edilmiştir. Öte yandan emval-i metrukeyi kullanma hakkı olmadığı hâlde işgal etmek suretiyle ele geçirmeye çalışanlar olduğu bilinmekteydi. Hükümet, emval-i metrukenin nasıl dağıtılacağı hususunda çıkarılan kanuna harfiyen uymuş ve bu malların gelişigüzel dağıtılmasına müsaade etmemiştir. Hükümet, emval-i metrukenin nasıl dağıtılacağı ve kullanılacağıyla ilgili bir kanunu 15 Ağustos 1926 tarihinde uygulamaya koymuştur. Buna göre muhacirlere verilen emval-i metruke Maliye Vekâleti emrine alınacak, bu mallardan muhacirine tevcih edilebilecek olanlar TBMM tarafından çıkarılacak kanun layihasıyla kendilerine verilecekti.⁴⁰

Türkiye Cumhuriyeti Dönemi’nde Göçler ve İskân

Cumhuriyet’in ilk yıllarında en büyük kitlesel göç hareketi Yunanistan ile yapılan mübadele anlaşması sonucunda gerçekleşmiştir. Mübadele ile anavatana geçecek olan yarım milyon civarında halkın; nakli, iaşesi, iskânı

37 BCA. 30-18-1—/1-8-19.

38 Hasan Güner, “1915-1928 Arası Emval-i Metruke Uygulamaları”, *Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara 2015, s. 145-149.

39 Taner Akçam ve Ümit Kurt, *Kanunların Ruhu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 179.

40 BCA. 272-0-0-74 / 70-58-2.

kolay olmayan bir işti ve ciddi bir organizasyonu gerektirmekteydi. Bu amaçla 13 Ekim 1923 tarih ve 352 sayılı yasayla Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti kurularak bu büyük organizasyon gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Maliye Vekâleti'nin baktığı Emval-i metruke ile ilgili işler de bu vekâlete bırakılmıştır.⁴¹

Başlangıçta mübadil göçmenlerin iskân edileceği bölgeler arasında Doğu vilayetleri bulunmamaktadır. Mübadil göçmenler, geldikleri bölgenin iklimi ve meslekleri göz önüne alınarak iskân edilmişlerdir. Bunlardan başka; muhacirlerin emval-i metrukeye yerleştirilip muhtaç olanlarına yardım edilmesi ve herhangi bir Türk kasaba ve köyüne yerleştirilen muhacir oranının %20'yi geçmemesi gibi hususlar kararlaştırılmıştır. Mübadil göçmenlere emval-i metrukeden ev ve arazi verilmesi gerekiyordu. Ancak özellikle milli mücadele verilen yerlerde savaş sırasında yangınlar çıktığı için kullanılabilir bina sayısı çok azdı. Mübadillerin iskânı amacıyla yeni araziler açılıp bazı köylere eklemeler yapılmıştır. Öte yandan mübadil göçmenlere kabiliyetlerine göre zeytinlik ve tarla verilerek üretici konuma gelmeleri sağlanmıştır.⁴²

1925 yılında ana iskân bölgelerine bazı Doğu vilayetlerinin de eklendiği tespit edilmiştir. Öte yandan çeşitli Balkan ülkelerinden gelen bazı münferit göçmenlerin, tüm giderlerini kendileri karşılamak koşuluyla Anadolu'ya yerleşmelerine izin verildiği görülmektedir.⁴³

Balkanlardan Anadolu'ya Diğer Göçler

Balkan ülkelerinde 1930'ların başından itibaren türdeş bir etnik yapı oluşturma çabaları ve 1929 ekonomik bunalımının olumsuz etkileri burada yaşayan Türklerin Türkiye'ye iltica taleplerinin artmasına sebep olmuştur. Bunun önünün alınamayacağını düşünen hükümet Balkanlardaki Türklerin düzenli ve programlı bir şekilde kitlesel olarak Türkiye'ye taşınması kararını almıştır. Hükümet, 14 Haziran 1934 tarihli 2510 numaralı İskân Kanunu çıkararak Türkiye'ye gelecek göçmenleri şu şekilde tanımladı: *“Türkiye’de yerleşmek maksadıyla dışarıdan, tek veya toplu olarak gelmek isteyen Türk soyundan meskûn veya göçebe fertler ve aşiretler ve Türk kültürüne bağlı meskûn kimseler, bu kanunun hükümlerine göre Dâhiliye Vekâleti’nin emriyle kabul olunurlar. Bunlara “Muhacir” denir. Türkiye’de yerleşmek maksadıyla*

41 Kemal Arı, “Yunan İşgalinden Sonra İzmir’de “Emvâl-i Metruke” ve “Fuzûli İşgal” Sorunu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt V, sayı 15, (Temmuz 1989), s. 695

42 Günay, *Aşiretler, Muhacirler, Mübadiller*, s. 250-251.

43 Önder Duman, “Atatürk Döneminde Balkan Göçmenlerinin İskân Çalışmaları (1923-1938)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı 43, Bahar 2009, s. 477.

olmayıp bir zaruret hâliyle geçici olarak oturmak üzere sığınanlara “Mülteci” denir. Mülteciler, Türkiye’de yerleşmek isterlerse bunu bir yazı ile bildirmek zorundadırlar. O zaman muhacir muamelesi görürler. Mültecilere ise vatandaşlık kanunu hükümleri tatbik olunur.” Kanun, kimlerin Türkiye topraklarına göçmen olarak gelebileceğini belirledi. Bu kanundaki en dikkat çekici ayrıntı, göçmenlerin “*Türk soyundan olması*” veya “*Türk kültürüne bağlı olması*” şartlarının aranmasıydı. Bu özelliklere sahip olamayanlarla “*Anarşistler, casuslar, göçebe çingeneler ve memleket dışına çıkarılanlar...*” göçmen olarak kabul edilmeyecekti.⁴⁴

Bulgaristan’dan Türkiye’ye Göçler

Bulgaristan’dan Türkiye’ye yapılan göçlerin en önemli sebebi; Türklerin Bulgaristan’daki hayat şartlarının zorlaşması ve Bulgarların Türk-Müslüman halka etnik ve dinî baskı uygulamasıydı. Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında imzalanan birçok anlaşmada Türk vatandaşların millî ve dinî hakları güvence altına alınmış olmasına rağmen onlar sürekli baskı altında tutulup siyasi hakları reddedilmiştir.⁴⁵

Bulgaristan’dan Anadolu’ya göçleri; 1923-1933 ve 1934 sonrası olmak üzere dönemsel olarak ayırmak gerekir. Çünkü ilk dönemdeki göçlerin çoğu münferit olup gelenlerin çoğu “*serbest göçmen*” statüsünde kabul edilmişlerdir. Yani bu kişiler hükümetten yardım istemeden istedikleri yere yerleşme hakkı tanınan göçmenlerdir. Türkiye, 1934 yılına kadar genellikle serbest göçmen olarak tanımladığı bu durumdaki göçmenlerden, öncelikle iskân yardımı talep etmediklerine dair bir taahhüt senedi aldıktan sonra yerleşme hakkı vermiş, yanlarında belli miktar para getirmelerini şart koşmuştur. Öte yandan hükümet, 1934 yılına kadar serbest göçmenlerin iskân mıntikasının neresi olacağına karışmayıp onları bu konuda özgür bırakmıştır. 1934 yılından sonra yapılan göçler ise “*iskânlı*” statüsünde işlem görmüştür. Yani göçmenler, iskân edildiği yerde belli bir süre oturma şartıyla tüm giderleri hükümet tarafından karşılanmak suretiyle iskân edilmişlerdir. Bunların sayısı da yaklaşık 80 000 kişidir. Bulgaristan’dan Türkiye’ye 1923-1933 yılları arasında 101 507 kişinin göç ettiği, 1934 yılından itibaren kitlesel boyuta ulaştığı görülmektedir. 1936, 1950-1951 yılları Bulgaristan’dan Türkiye’ye kitlesel göçlerin yapıldığı dönemdir.⁴⁶

44 Sarı, *Atatürk Dönemi İskân*, s. 165.

45 Hikmet Öksüz, “İkili İlişkiler Çerçevesinde Balkan Ülkelerinden Türkiye’ye Göçler ve Göç Sonrası İskân Meselesi (1923-1938)”, *Atatürk Dergisi*, cilt III, sayı 1, (Mayıs 2000), s. 178.

46 Önder Duman, *Rumeli’den Samsun’a Göç (1923-1970)*, Samsun Büyükşehir Belediyesi, Samsun 2010, s. 51; Duman, *Atatürk Döneminde Balkan*, s. 475-476.

Hükümet, göçmenleri Türk ekonomisine katkı sağlayacak şekilde iskân etmiştir. Göçmenlerin büyük kısmı çiftçi veya yarı vasıflı işçilerden oluşmaktaydı. Dolayısıyla göçmenlerin önceki hayat şartlarına yakın imkânların oluşturulmasına karar verilmiştir. Buğday ekimi yapanlar buna uygun bölgelere, tütün ekimi yapanlar tütün bölgelerine, hayvancılıkla uğraşanlar dağlık bölgelere, ovalarda yaşayanlar da ovalara iskân edilmişlerdir. Genel olarak yerleşim stratejisi göçmenler için ayrı yerleşim yeri kurmak yerine mümkün olduğunca mevcut yerel koşullara uyum sağlamaları ve mevcut köylerin 20-25 hane genişletilmesi şeklindedir.⁴⁷

Göçmenler, içe dönük yaşamayı tercih etmişler ve yerli halkla ilişkilerini belli bir noktadan ileriye götürmemişlerdir. Bununla birlikte yerli adet ve kültüre kapalı kalmayıp onları da almışlardır. Ama kendi kültürlerini ve adetlerini devam ettirmeyi çok önemsemişlerdir. Komşuluk ve ticari ilişkilerde yerli halkla iyi münasebetler kurmuşlardır. Evliliklerde göçmen çocuklarının birbirleriyle evlendirilmesine çok önem verdikleri tespit edilmiştir. Göçün üzerinden 60 yıl geçmiş olmasına rağmen yerli halkla evliliğe çok nadir rastlanmaktadır.⁴⁸

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin toprak kaybetmeye başlamasından sonra sınırları dışında kalan Müslüman Türk ahali bağlı buldukları devletin baskısına maruz kalmıştır. Özellikle Rusya ile Yunanistan, Bulgaristan gibi Balkanlardaki bazı devletlerin hâkimiyeti altına giren Türkler ve Müslümanlar, bu devletlerin başta din değiştirme olmak üzere bazı talepleriyle karşılaştılar. Bu devletlerin topraklarında sadece Hristiyanlara yer vermek istemesi sonucunda bu talepler zaman içinde baskıya dönüşmüş ve Müslümanlarla Türkler Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalmıştır.

Osmanlı Devleti nüfus eksikliğini giderip ekonomiyi canlandırma isteğiyle XIX. yüzyılın ortalarından itibaren artan göç taleplerine olumlu yaklaşmıştır. Hatta bunun için kendi toplumunun yaşam şeklini düzenlemeye dair adımlar atmıştır. Konargöçer aşiretleri yerleşik hayata geçirmek suretiyle onların iki ayrı bölgede yaşamasını engelleyip bu bölgelerden birini boşaltmak suretiyle göçmenlere topraklarında yer açmıştır. Böylece Hristiyan devletler kendi

47 Amiran Kurtkan, "1950-51 yılında Türkiye'ye tehcir edilen Bulgaristan Türkleri etrafında anket usulü tatbikatı Göçmenlerin Meslekî Durumları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.22, Aralık 1960, s. 135.

48 Günay, *Aşiretler, Muhacirler, Mübadiller*, s. 295.

Hristiyan nüfuslarını artırırken Anadolu'da da Müslüman nüfus artmaya başlamıştır.

Göçlerin büyük savaşlardan sonra arttığı görülmektedir. Kırım Savaşı (1854-1856), 93 Harbi (1877-1878), Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) ve İkinci Dünya Savaşı (1939-1944) dönemlerinde bütün dünyada kitlesel insan hareketlerinin arttığı gözlenmektedir. Anadolu'ya göçlerin de bu dönemlerde arttığı tespit edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında iç göç hareketlerinde de artış olduğu görülmektedir. Bunun en temel sebebi Rus ordusunun Doğu Anadolu'yu işgal etmesiyle ortaya çıkan durum ve bölgedeki Ermenilerin Müslüman ahaliye yönelik saldırılarıdır. Bu saldırılar Van, Bitlis, Muş, Erzurum, Erzincan gibi bölgelerdeki yerli ahalinin Batı bölgelerine kaçmasına sebep olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki topraklarını kaybetmesinden sonra Yunanistan'da kalan Türkler mübadele antlaşması sonucunda Türkiye'ye geldiler. Türkiye'deki Rumların Yunanistan'a gitmesi Anadolu'daki ve Yunanistan'daki nüfus dengesini değiştirmiştir. Bulgaristan sınırları içinde kalan Türkleri istememiş onlara yıldırma politikaları uygulamıştır. Bu sebeple Bulgaristan'dan Türkiye'ye göçler münferit ve kitlesel olmak üzere hep söz konusu olmuştur.

Göçmenler Anadolu'da zirai üretimin artmasına, yeni üretim yöntemlerinin geliştirilmesine ve kısa vadede ekonomik zorluklara yol açmasına karşın uzun vadede ekonomide canlanmaya yol açmışlardır. Göçmenlerin de etkisiyle zeytincilik, tütün üretimi, narenciye üretimi gibi alanlarda gelişme kaydedilmiştir. Konargöçer aşiretlerin yerleşik hayata geçirilmesi pamuk üretiminin artmasına zemin hazırlamıştır. Ayrıca Cumhuriyet döneminde bu konuyla ilgili uygulanan politikalar sonucunda eğitim, sağlık gibi alanlarda verilen hizmetlerin toplumun bütün katmanlarına ulaştırılması mümkün olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Sadâret Mektubî Mühimme Evrakı (A}. MKT. MHM). 15/14 (1260 08 01).

BOA. A}. MKT. MHM. 218/40 (1277 Ş 29).

BOA. A}. MKT. MHM. 223/3 (1277 Z 14).

BOA. *Sadâret Mektubî Umum Vilayetler Tahrirâtı (A}. MKT. UM.) 391/31 (1276 C 24).*

BOA. A}. MKT. UM. 539/100 (1278 Ş 11).

BOA. *Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı (DH. MKT). 2193/1 (1316 Z 11).*

BOA. DH. MKT. 1337/73 (1298 Za 18).

BOA. *Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Evrakı (DH. ŞFR). 67/205, 1334 Za 8.*

BOA. DH. ŞFR. 61/121, 1331 R 21.

BOA. DH. ŞFR. 65/60, 1334 Ş 20.

BOA. *Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD). 1465/33 lef, 1-2(1310 C 09).*

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). 272-0-0-11 / 16-64-10-1.

BCA. 272.11.18.82.6.

BCA. 272-0-0-74 / 70-58-2.

BCA. 30-18-1—/1-8-19.

Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE).

Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH). 525-1024-2050-029-001.

ATASE. BDH. 525-1024-2050-029-005.

ATASE. BDH. 525-1024-2050-036-001.

Sürelî Yayın

Tasvir-i Efkâr, 11 Mayıs 1919, s. 2.

Araştırma ve Tetkik Eserler

AKÇAM, Taner ve KURT, Ümit; *Kanunların Ruhü*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

ARI, Kemal; “Yunan İşgalinden Sonra İzmir’de “Emvâl-i Metrûke” ve “Fuzûlî İşgal” Sorunu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt V, sayı 15, (Temmuz 1989), ss. 691-706.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar’da ve Anadolu’da Ermeni Mezâlimi, cilt I 1906-1918, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1995.

CEVDET PAŞA; *Tezâkir*; 21-39, yay. haz. Cavid Baysun, Tezkire no: 26, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

CİHANGİROĞLU, Aslı; “Atatürk Dönemi Türkiye’de İskân Çalışmaları”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Elazığ 2010.

ÇAKMAK, Mareşal Fevzi; *Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi*, Genelkurmay Başkanlığı ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.

DAVISON, Roderic H.; *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform I (1856-1876)*, çev. Osman Akınhay, agorakitaplığı, İstanbul 2005.

DUMAN, Önder; “Atatürk Döneminde Balkan Göçmenlerinin İskân Çalışmaları (1923-1938)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı 43, Bahar 2009, ss. 473-490.

DUMAN, Önder; *Rumeli’den Samsun’a Göç (1923-1970)*, Samsun Büyükşehir Belediyesi, Samsun 2010.

ENGELHARDT; *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.

EREN, Ahmet Cevat; *Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri*, Nurgök Matbaası, İstanbul 1966.

Prof. Dr. Nejla GÜNAY

ERKAN, Süleyman; *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878–1908)*, Trabzon, 1996.

FINDLEY, Carter V.; *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform Babıâli 1789-1922*, çev. Ercan Ertürk, Alfa/Tarih, İstanbul 2019.

GÜNAY, Nejla; *Aşiretler, Muhacirler, Mübadiller ve Mültecilerin İskânı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021.

GÜNER, Hasan; “1915-1928 Arası Emval-i Metruke Uygulamaları”, *Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara 2015.

İNAN, Canan Emek; “Türkiye’de İskân Siyaseti: İskâna Yönelik Örgütsel Yapı Üzerinde Bir İnceleme”, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, sayı 22(2014), ss. 10-33.

İPEK, Nedim; “Atatürk Döneminde Konargöçer Türkleri İskân Faaliyetleri”, *Altıncı Uluslararası Atatürk Kongresi 12-16 Kasım 2007 Ankara Bildiriler*, haz. Zekai Ünsal-Nilgün İnce-Neşe Yeşilçayır, cilt II, Ankara 2010, ss. 2540-2550.

İPEK, Nedim; *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander, Trabzon 2006.

İSKÂN TARİHÇESİ, Hamit Matbaası, İstanbul 1932.

KAYA, Erol; *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele’de Türk Mültecileri*, Ebabil Yayıncılık, Ankara 2007.

KURTKAN, Amiran; “1950-1951 yılında Türkiye’ye tehcir edilen Bulgaristan Türkleri etrafında anket usulü tatbikatı Göçmenlerin Meslekî Durumları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt 22, Aralık 1960, ss. 134-146.

LEWIS, Bernard; *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984.

McCARTHY, Justin; *Müslümanlar ve Azınlıklar*, çev. Bilge Umar, İnkılâp Yayınevi, İstanbul 1998.

McCARTHY, Justin; *Ölüm ve Sürgün*, çev. Bilge Umar, İnkılâp Yayınevi, İstanbul 1998.

- ÖĞÜN, Tuncay; *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayât-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1923)*, Babil Yayın Dağıtım, Ankara 2004.
- ÖKSÜZ, Hikmet; “İkili İlişkiler Çerçevesinde Balkan Ülkelerinden Türkiye’ye Göçler ve Göç Sonrası İskân Meselesi (1923-1938)”, *Atatürk Dergisi*, cilt III, sayı 1, (Mayıs 2000), ss. 169-188.
- REYNOLDS, Michael A.; *İmparatorlukların Çöküşü Osmanlı-Rus Çatışması 1908-1918*, çev. Yücel Aşıkoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.
- SAYDAM, Abdullah; “Orta Anadolu’daki Aşiretlerin İskânı 1839-1853”, *Doğumunun 50. ve Hizmetinin 10. Yılında Prof. Dr. Bayram Kodaman’a Armağan*, ayrı basım, Samsun 1993.
- SAYDAM, Abdullah; “Rusya’nın Kafkasya’yı İşgali”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sayı 5, yıl 1990, ss. 243-261.
- SARI, Muhammet; “Atatürk Dönemi’nin İskân Politikasında İç İskâna Yönelik Çalışmalar (1923-1938)”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt 7, sayı 14, 2011, ss. 87-113.
- SANSAR, Fatih; “Tanzimat Döneminde Bir İskân Modeli Fırka-i Islahiye ve Güney Anadolu’nun İskânı”, *Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Van 2003.
- SHAW, Stanford J.; *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı İmparatorluğu – Ermeniler-*, çev. Şadi Dinlenç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- SHAW, Stanford J. And SHAW, Ezel Kural; *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmanlı, 2. Baskı, cilt II, e Yayınları, İstanbul 1983.
- TALAY, Aydın; *Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi*, Van Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Van 2017.
- TOKSÖZ, Meltem; “Reform ve Yönetim: Devletten Topluma, Merkezden Bölgeye Osmanlı Modernleşmesi”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalıcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

UYGARLIKLAR ÇATIŞMASI ERMENİLER VE DONDURULMUŞ ULUSLARARASI SORUNLAR (FİLİSTİN, KEŞMİR, KIBRIS, KARABAĞ)

Numan HAZAR*

Özet: *Bu makalede Amerikalı siyaset bilimci Samuel P. Huntington'un ortaya attığı uygarlıklar çatışması tezi ışığında Türkiye'ye yönelik Ermeni hareketleri ve ona destek olan ülkelerin tutumları ile birlikte uluslararası planda mevcut olan ve çözümlenmesi mümkün olmayan "dondurulmuş sorunlar" incelenmektedir. Bu sorunların uygarlıklar çatışması olduğu görüntüsü veya izlenimi vermekle birlikte, istisna durumlara dikkat çekilerek bunun kesin bir değerlendirme olmadığı görüşü işlenmektedir. Sonuçta ülkelerin dış politikalarını ulusal çıkarları doğrultusunda saptadıkları belirtilmektedir. Ayrıca tarihsel süreç içerisinde Türkiye'ye yönelik Batı kaynaklı iyi niyetli olmayan siyasi emellere de değinilmektedir.*

Anahtar Kelimeler: *Uygarlıklar, Ermeniler, dondurulmuş uluslararası sorunlar, Filistin, Keşmir, Kıbrıs, Karabağ.*

Giriş

Amerikalı siyaset bilimci Samuel P. Huntington'un 1990'lı yılların başlarında ortaya attığı uygarlıklar çatışması görüşü dikkatleri uygarlıklar arasında bir çatışma olduğu izlenimi veren uluslararası sorunlara çevirmiştir. Bu sorunlardan önemli bir bölümü uzun yıllardır çözümlenememiştir. Bunun nedeni de uluslararası planda güçlü devletlerin kendi uygarlıklarına mensup olan tarafı haklı veya haksız olsun koşulsuz olarak desteklemesidir. Çözülmesi olanaksız olan ancak bölgesel ve uluslararası barış için tehdit oluşturan bu

* Emekli Büyükelçi

sorunlara dondurulmuş sorunlar tanımlaması yapılmıştır. Filistin, Keşmir, Kıbrıs ve Karabağ sorunları bu nitelikteki sorunların önde gelenlerini oluşturmuştur. Azerbaycan ile Ermenistan arasında 2020 yılındaki savaştan zafer ile çıkan Azerbaycan'ın yitirdiği toprakları geri alması ile Karabağ sorunu dondurulmuş sorun olmaktan çıkmıştır.

Bu makalede ayrıca Osmanlı Devleti'nde baş gösteren Ermeni hareketleri ve Türkiye'ye yönelik olarak günümüzde kullanılan Ermeni iddiaları yine uygarlıklar çatışması görüşü kapsamında incelenecektir. Ayrıca uygarlıklar ve uygarlıklar çatışması ile ilgili görüşlere de yer verilerek, değinilen dondurulmuş uluslararası sorunların nasıl bir gelişme izlediği açıklanmaya çalışılacaktır. Sonuçta uluslararası politikada bir uygarlıklar çatışması olduğu izleniminin doğru olmadığı, devletlerin dış politikalarını ulusal çıkarları doğrultusunda yürüttükleri değerlendirilmesine varılacaktır.

Uygarlıklar Çatışması

Huntington 1993 yılında "Foreign Affairs" dergisinde yazdığı makalede uygarlıklar çatışması tezini ortaya atmıştır.¹ Huntington daha sonra bu konudaki görüşlerini ayrıntılı olarak "Uygarlıklar Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması" başlıklı kitapta toplamıştır.²

Huntington, görüşlerini açıklarken, uygarlıklar arasındaki uyuşmazlıkların dünya politikasının geleceğine egemen olup olmayacağı sorunsalını ortaya atmıştır. Bu konuda da gelecekteki savaşların uygarlıklar arasında olacağını iddia etmiştir. Uygarlıklar arası çatışmaların dünya barışı için en büyük tehdidi oluşturduğunu ileri sürmüş, uygarlıklara dayanan bir dünya düzeninin savaşa karşı güvence oluşturacağını belirtmiştir. Görüşünü doğrulamak için geçmişten ve günümüzden çeşitli örnekler vermiştir. Ancak Huntington'un, güdümlü olarak yazdığı görüşlerinin gerçekçi olmadığı eleştirileri yapılmıştır. Tarihte gözlemlenen savaşların her zaman uygarlıklar arasında olmadığı, aynı uygarlığa mensup ülkelerin birbirleriyle savaştığı gibi, farklı uygarlıklara mensup devletlerin aralarında ittifaklar yaptığı da vurgulanmıştır. Onun görüşleri Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yeni bir düşman yaratma çabası olarak değerlendirilmiştir. Bu yeni düşmanın da İslam olduğu ileri sürülmüştür.

1 Samuel P. Huntington, "Clash of Civilizations", Foreign Affairs, Volume 7, no. 3, New York, (April 1993).

2 Samuel P. Huntington, The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order (London: Simon&Schuster UK Limited, 1996).

Huntington'dan çok daha önce de tanınmış İngiliz tarihçisi Arnold J. Toynbee 1922 yılında yayınlanan “Yunanistan ve Türkiye’de Batı Sorunu: Uygarlıkların Teması Noktasında bir İnceleme” başlıklı yapıtında 1919-1922 Türk-Yunan savaşı çerçevesinde bir uygarlıklar çatışması olduğuna değinmiştir. Toynbee bu konuda “Yakın Doğu’nun Hıristiyanları ve Ortadoğu’nun Müslümanları, uygarlıklar arasındaki karşılıklı etkileşim çerçevesinde özel bir çatışmanın şok etkisini üzerlerinde hissediyorlardı” ifadesini kullanmıştır.³

Yine Huntington’dan çok daha önce, tanınmış bir Ortadoğu ve İslam uzmanı olan Bernard Lewis, 1957 yılında Johns Hopkins Üniversitesinde yapılan bir konferansa sunduğu tebliğde Ortadoğu Sorunu çerçevesinde bir uygarlıklar çatışması olduğu görüşünü işlemiştir.⁴ Bernard Lewis daha sonra 1964 yılında yayınladığı “Ortadoğu ve Batı” başlıklı kitabında yine Ortadoğu Sorunu çerçevesinde bir uygarlıklar arası çatışmanın varlığından söz etmiştir.⁵

Bu noktada daha geriye gidersek tarihte Hıristiyan dünyası ile İslam arasında sürekli bir çatışma olduğu izlenimi de alınmıştır. İslam’ın doğması ve çeşitli kıtalara yayılması, buna karşılık Haçlı seferlerinin düzenlenmesi, 1453’te İstanbul’un fethi ve daha sonra Osmanlı Devletinin Avrupa’nın içlerine kadar genişlemesi, İspanya’da yeniden fetih (La Reconquista) ile İslam’ın İberik yarım adasından atılması, engizisyon, coğrafi keşifler, Rönesans ve Reform hareketleri ile sanayi ve bilim devrimlerinin ardından Avrupa devletlerinin küresel düzeyde egemen olmaları ile İslam ülkelerinin Hıristiyan Batı’nın sömürgeleri konumuna indirgenmesi bu gelişmeye örnek olarak gösterilmektedir. Hıristiyanlık ile İslam arasındaki çatışmanın günümüzde de devam ettiği, Bosna-Hersek ve Balkanlardaki gelişmeler, İslam’dan kaynaklandığı ileri sürülen terör eylemleri ile de açıklanmaktadır.⁶

Uygarlıklar

Uygarlıklar kavram olarak geniş bir alanı içermektedir. Kabaca insanlığın ilk zamanlarından bu yana gerçekleştirilmiş olan tüm somut ve somut olmayan varlıkları ve değerleri uygarlık olarak değerlendirmek mümkündür. Uygarlığın maddi öğelerinin insanlığın doğaya egemen olmak gayreti içerisinde insanlara

3 Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey, A Study in Contact of Civilizations* (London-Bombay-Sydney: Constable and Company Ltd., 1922), 107-148.

4 Bernard Lewis, *From Babel to Dragomans, Interpreting the Middle East* (London: Phoenix, 2004), 287-296.

5 Bernard Lewis, *The Middle East and the West* (Bloomington: Indiana University Press, 1994), 135.

6 Jean-Paul Roux, *Un Choc de Religions, La Longue Guerre de l’Islam et de la Chrétienté 622-2007*, (Paris: Librairie Arthème Fayard, 2007).

daha iyi bir yaşam sağlamak ve insanlığın bekasını güvence altına almak amacını taşıdığını gözlemliyoruz. Bunu gerçekleştirmede çeşitli tekniklerin, bilim ve teknolojinin üstün bir rol oynadıkları yadsınamaz. Etrafımıza baktığımızda gördüğümüz uçaklar, gemiler, trenler, şehirler, binalar, limanlar, hava alanları, ülkeleri birbirine bağlayan karayolları, büyük nehirler ve deniz alanları üzerindeki köprüler, tarım alanları, sanayi tesisleri, tüm bunlar tarih boyunca bilim ve teknoloji çerçevesinde gelişmiştir. Ayrıca ordular tarafından tarih boyunca kullanılan silahlar ve silahlanma teknolojisi açısından da bir evrim gözlemlenmiştir. Bu da uygarlığın gelişmişlik düzeyi ile ilgilidir.

Öte yandan, uygarlığın yine tarih boyunca bir evrim içerisinde gelişmiş somut olmayan bir yönü vardır: güzel sanatlar (resim, heykel, mimari, müzik), edebiyat, felsefe, yönetim, hukuk, bilim ve teknoloji, toplumun göçebe yaşamından yerleşik yaşama geçişi, din ve dil.

Uygarlığın somut olmayan yönü kültür olarak adlandırılmakla birlikte günümüzde sosyal bilimciler gerek kültür gerek uygarlık kavramını eş anlamlı olarak tanımlamaktadırlar.

Pratik nedenlerle zaman zaman dünyada mevcut uygarlıklar din temeli üzerinden kategorilere ayrılmıştır. Gerçekten de tarihin kimi dönemlerinde din ve uygarlık eşit anlamlı olarak kullanılmıştır. Hıristiyan Uygarlığı, İslam Uygarlığı, Budist ve Hindu Uygarlığı, Ortodoks Uygarlığı gibi. Öte yandan Alman Uygarlığı veya Kültürü, Fransız Uygarlığı, Çin Uygarlığı, Arap Uygarlığı, İran Uygarlığı, Rus Uygarlığı, Türk Uygarlığı ve Kültürü, Yunan Uygarlığı, Helenistik Uygarlık ve kültür, Bizans Uygarlığı deyimleri de kullanılmıştır.

Din anlamında uygarlık tarih içerisinde yalnız ortak inançları, uygulamaları ve özellikleri değil aynı zamanda bir toplumun ekonomik, sosyal ve siyasal örgütlenmesi ve kültürü ile ilgili değerleri kabul eden ve bunları paylaşan toplumları da kapsamına almıştır. Nitekim İslam Uygarlığı açısından bu tarihi bir gerçektir. Zira Abbasi İmparatorluğu beş yüzyıl boyunca İslam Dünyasının yaklaşık olarak tümünü temsil etmiştir. Bu döneme damgasını vuran önemli bilim adamları ve filozoflar özellikle Batılılar tarafından İslam Bilgini veya İslam Filozofu olarak nitelendirilmişlerdir. Oysa bunların etnik kökenleri itibariye büyük bölümünün Türk, İranlı veya Arap oldukları bilinmektedir. Aynı alışkanlıkla Pakistan nükleer silah yaptığında İslam Bombası, aşırı İslam gruplarının terör eylemlerine de İslami terör yaftası yapıştırılmıştır. Örneğin Ermenilerin ve diğer Hıristiyan terör örgütlerinin terör eylemleri için dinle bağlantılı bir ifade kullanılmamıştır.

Şimdiye değin tarihçiler ve düşünürler tarih boyunca çok sayıda uygarlığın yaşadığından söz etmişlerdir. Ancak bunların ayrıntılarına girilmeden yalnızca Huntington'un belirlediği uygarlıklara değinilmekle yetinilecektir. Huntington'a göre dünyada mevcut uygarlıklar şunlardır: Çin Uygarlığı, Japon Uygarlığı, Hint Uygarlığı, İslam Uygarlığı, Ortodoks Uygarlığı, Batı Uygarlığı, Latin Amerika Uygarlığı, Afrika Uygarlığı.

Görüleceği üzere Huntington uygarlıkları tanımlarken din ölçütünü kesin ve ağırlıklı biçimde kullanmamıştır. Nitekim İslam Dünyası içinde de Arap, İran, Türk ve Malay Uygarlıkları gibi farklı uygarlıklar olduğu görüşünü benimsemiştir.

Günümüzde İslam ülkelerine göz attığımızda İslam devletlerinin oluşturduğu 57 üyeli İslam İşbirliği Teşkilatı'nın Birleşmiş Milletler'den sonra dünyada mevcut en büyük ikinci uluslararası kuruluş olduğunu gözlemliyoruz. Bu da Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın üye sayısının dörtte birinden fazla bir sayıyı ifade etmektedir. Üye ülkelerinin nüfusunun büyük çoğunluğu Müslümandır. Dine yönelik davranışları da birbirlerinden farklıdır. Üye ülkelerin hepsi İslam'ı resmi din olarak kabul etmemektedir. Egemen devletlerin katılımı esasına dayanmaktadır.⁷

İslam İşbirliği Teşkilatı'na üye 29 ülke laikliği anayasalarının değişmez hükmü olarak kabul etmişlerdir. Arap ülkelerinin bir bölümü İslam Devleti veya İslam Cumhuriyetidir. Geri kalanlarının hepsi de özel bir durumu olan Lübnan dışında anayasalarında İslam'ı resmi devlet dini olarak kabul etmişlerdir. Bunun nedeni de İslam dini ile Arap milliyetçiliğinin özdeş görülmesidir.

Bununla birlikte birçok Arap ülkesinde laik politikalar ve uygulamaların mevcut olduğu gözlemlenmiştir. Bu ülkeler arasında Cezayir, Tunus, Mısır, Suriye ve Irak sayılabilir.

Öte yandan Arap dünyasında birçok filozof ve düşünür İslam ile laiklik düşüncesinin, demokrasi ve insan haklarının bağdaştığı görüşünü savunmuştur. Bunlar arasında Mısırlı Ali Abderraziq ve Fouad Zakariya, Cezayirli Malek Chebel, Faslı Abdou Filali-Ansary ile Mohammed Abet Jabri ve Fatima Mernissi ile Pakistanlı fizik alanında Nobel ödülü alan Abdus Salam dikkati çekmektedir.

7 Ekmeleddin İhsanoğlu, The Islamic World in the New Century, The Organization of the Islamic Conference, 1969-2009 (London: Hurst&Company, 2010), 25-29.

Uygarlık alanında son olarak göz önünde bulundurulması gereken bir husus da bir evrensel uygarlık kavramının mevcut olduğudur. Evrensel uygarlık insanların gittikçe artan biçimde bazı ortak değerleri, kurumları, inançları, davranış kalıplarını ve uygulamaları benimsemiş oldukları anlamına gelmektedir. Küreselleşme süreci de bu gelişmeyi özendirmiştir. Esasen tarih boyunca uygarlıklar arasında gerek buluşlar gerek bilgiler açısından önemli bir alışveriş gerçekleşmiş olduğu da bilinmektedir. Başka bir deyişle uygarlıkların sürekli biçimde bir çatışma içerisinde oldukları savı da doğru değildir.

Uygarlıklar Arası Diyalog

Huntington'un uygarlıklar çatışması tezine karşılık uygarlıklar arasında diyalog düşüncesi ortaya atılmıştır. Çatışma yaklaşımının dünya barışı ve güvenliği üzerindeki olumsuz etkilerine dikkat çekilerek, esasen tarih boyunca uygarlıklar arasında her zaman bir alış-veriş olduğuna değinilmiştir.

Nitekim BM Genel Kurulu 1998 yılında kabul ettiği bir karar tasarısı ile 2001 yılını "Uygarlıklar arası Diyalog Yılı" ilan etmiştir. Bu karar tasarısının kabulünde Türkiye ve İran'ın etkisiyle İslam İşbirliği Teşkilatı öncü rol oynamıştır. Söz konusu karar tasarısı uygarlıklar, kültürler ve dinler arasında diyalog için ne gibi yöntemler izlenebileceği ve etkinlikler düzenlenebileceği yolunda değerlendirmeleri de içermiştir. Bu konuda BM Eğitim, Kültür ve Bilim Teşkilatına (UNESCO) özel bir görev verilmiştir. Bu kapsamda çok sayıda ülke diyalog temalı toplantılar, konferans, sempozyum ve seminerler düzenlenmiştir.

11 Eylül 2001 tarihinde ABD'de New York ve Vaşington'daki büyük çaplı terör eylemlerinin ertesinde Türkiye, Avrupa Birliği (AB) ve o zamanki ismiyle İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) üyelerinin Dışişleri Bakanları düzeyinde katıldığı AB-İKÖ Ortak Forumu adı altında bir toplantı düzenlemiştir. Ortak Forum, "İstanbul Ruhu" adı verilen terörün kınandığı ve uygarlıklar arasında diyaloga vurgu yapılan bir bildiri kabul etmiştir. Bu toplantının ikincisinin 2004 yılında yapılması öngörülmüş ise de, bu toplantıya Kuzey Kıbrıs Türk Devletinin İKÖ tarafından tanınan yeni ismiyle (Kıbrıs Türk Devleti- Turkish Cypriot State) katılmasına Yunanistan ve Kıbrıs Rum Yönetiminin, KKTC'nin bu şekilde tanınmış olacağı gerekçesiyle, karşı çıkmaları sonucu AB üyesi ülkeler katılmayacaklarını bildirmiş ve toplantı yapılamamıştır. Bu gelişme de Batı'nın diyalog düşüncesinde ne kadar samimi olduklarını ve bu konuya ne ölçüde önem verdiklerini göstermektedir.

Halkının büyük çoğunluğu Müslüman üye olan, İKÖ üyesi ve aynı zamanda tüm Avrupa kuruluşları içerisinde yer alan Türkiye bu özel konumu dolayısıyla uygarlıklar arasında diyalog konusundaki gayretlerini sürdürmüştür. Nitekim Başbakan olduğu dönemde Recep Tayyip Erdoğan ve İspanya Başbakanı José Luis Rodríguez Zapatero tarafından “Medeniyetler İttifakı” adı altında bir süreç 2005 yılında başlatılmış ve ardından Birleşmiş Milletler (BM) Genel Sekreteri Kofi Annan tarafından da benimsenerek bir BM girişimine dönüşmüştür.

Öte yandan UNESCO çerçevesinde çeşitli ülkeler diyalog konulu toplantılar düzenlemiştir.

Diyalog düşüncesine yönelik eleştiriler de var olmuştur. Küresel düzeyde mevcut ülkeler arasında gelir dağılımında dengesizlik, açlık, yoksulluk, uluslararası ticaret ve ekonomide gelişmekte olan ülkelerin aleyhindeki konular ve küreselleşmenin sebep olduğu sorunlar ile önyargılar ve yabancı düşmanlığı gibi durumların diyalog önünde engel oluşturduğu ileri sürülmüştür.

Ermeniler ve Ermeni Hareketleri

Büyük Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nin Hıristiyan tebaasını himaye etme rolüne soyunmaları Ermeni sorununun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Gerileme sürecine girdiğinde bu sorun Osmanlı Devleti'ni parçalamak ve paylaşmak amacıyla istismar edilmiştir. Bu devletler Fransa, İngiltere ve Rusya'dır. Fransa ve İngiltere'ye çeşitli aşamalarda Hıristiyanları himaye rolü tanınmasından sonra 1774 yılında Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya da Osmanlı Devleti'ndeki Hıristiyanların koruyucusu olarak kabul edilmiştir. Bu antlaşma, 1923 Lozan Barış Antlaşması'na kadar uzanan ve “Şark Meselesi” (Doğu Sorunu) adı verilen bir sürecin başlangıcı olmuştur.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) ve Berlin Antlaşmalarında ilk kez Osmanlı Ermenileri ifadesi kullanılarak bir Ermeni sorununun ortaya çıkması sağlanmıştır. Bu antlaşmalarda Ermenilerle ilgili ıslahat önlemleri yer almıştır.

Fransız Büyük Devriminin getirdiği düşüncelerin etkisi çok sayıda etnik topluluktan oluşan Osmanlı Devleti'nde de görülmeye başlanmış ve Balkanlarda birçok ülke ayaklanarak bağımsızlıklarını elde etmiştir. Osmanlı Devleti'nin zayıf durumda olması dolayısıyla bu gelişmeden cesaret alan Ermeniler yaşadıkları bölgelerde hiçbir zaman çoğunluk oluşturmadıkları, sadece bir azınlık oldukları halde Hıristiyan Avrupa ülkelerinin desteğiyle bağımsız devlet kurmak için ayaklanmışlardır. Berlin Antlaşmasında sözü

geçen ve Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı altı vilayet (Vilayat-ı Sitte) olarak tanımlanan Erzurum, Van, Mamüret-ül Aziz, Diyarbekir, Sivas ve Bitlis'te bile azınlık oldukları, Müslümanların çoğunluğu oluşturduğu görülmüştür.⁸

Ermeniler büyük devletlerin özellikle İngiltere ve Rusya'nın Doğu Anadolu'daki rekabeti kapsamında küçük bir öge olarak piyon durumuna düşmüşlerdir. Büyük devletler Ermenilere sahte umutlar vermişlerdir. Bu devletlerin kendi emelleri uğrunda yaptıkları kışkırtmalar, sonuç olarak, tarih boyunca Müslümanlarla barış içinde yaşayan Ermenilerin büyük bir travma geçirmelerine yol açmıştır.

Bu arada Ermenilere şu veya bu şekilde destek olan Fransa, İngiltere ve Rusya dışında Amerika Birleşik Devletleri'nin Osmanlı Devleti'nde yoğun olarak misyoner faaliyeti yürüttüğünü, bu faaliyetlerde Ermenilere yönelik eğitim, kültür ve sosyal alanlardaki destek ile birlikte onları Protestan yapma girişiminin dikkati çektiğini belirtmeliyiz.⁹

Ermenilerin ısrarla soykırım olarak nitelendirdikleri olay, Birinci Dünya Savaşı sırasında, Ermeni çetelerinin Rus ordularıyla birlikte Doğu Anadolu'da mezalim ve katliam yapmaları ve savaşa katılmaları dolayısıyla ve güvenlik gerekçesiyle Osmanlı Hükümetinin bölgedeki halkın devletin başka bölgelerine yerleştirilmesi yolunda aldığı karar ile ortaya çıkmıştır. Resmi adı "Sevk ve İskân Kanunu" olan ve tehcir olarak da nitelendirilen sürecin uygulanmasında açlık ve hastalıklar, soygun girişimleri ve saldırılar dolayısıyla can kayıpları olmuştur. Ermeni iddialarının aksine Osmanlı Hükümeti'nin planlı bir soykırım yapma iradesi mevcut olmadığı gibi etkin bir devlet yönetimi, gücü ve disiplini de yoktur. Ancak Ermeniler her zaman yaptıkları gibi Hıristiyan olmalarını kullanıp yaygara kopararak Batı'nın desteğini sağlamak ve kendilerini acındırmak için sahte propagandalara ve yalanlara başvurmuşlardır. Temel içgüdüleri de Hıristiyan dünyasının uygarlık dışı olan Türklere karşı kendilerini destekleyeceği düşüncesinden kaynaklanmış, bu noktaya nasıl geldiği sorgulanmamıştır.

Bu kapsamda Ermeni propagandasının, 1915 olaylarının Osmanlı Devleti'nin sivil halka karşı hareketinden kaynaklandığı iddiasına karşılık, Birinci Dünya Savaşından sonra Ermeni Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar Paşa, Fransa Dışişleri Bakanı Stephen Pichon'a gönderdiği 30 Kasım 1918 tarihli mektupta Ermenilerin savaşa İtilaf devletleri tarafından katıldığını

8 Bilâl Şimşir, The Genesis of the Armenian Question (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), 13-14.

9 Dr. Uygur Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan Misyoner Okulları (İstanbul: Arba Yayınları, 1989), 44, 60, 79, 120, 171, 188.

belirtirken 150.000 Ermeni'nin Rus ordusu saflarında yer aldığını ve Güney Anadolu'da Fransa işgal kuvvetlerine katıldıklarını açıklamıştır.¹⁰

Birinci Dünya Savaşı'nın galip devletleri savaş öncesinde aralarında yaptıkları gizli anlaşmalarla, nüfus olarak azınlıkta olmalarına rağmen Ermenilerin Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurmalarını kararlaştırmışlardır.

Savaş sonrası Osmanlı Devleti'ne kabul ettirilen Sèvres Antlaşması ile, yenilen diğer devletlerden farklı olarak, büyük bir hınç, kin, nefret ve intikam duyguları ile galip devletlerin zorla benimsettikleri hükümlerin uygarlıklar çatışmasından başka bir açıklaması olamaz.

Savaş ertesinde Paris'te düzenlenen Barış Konferansında genelde Ermeniler lehinde bir hava olmasına karşın, galip devletlerin birbirleri ile çelişen çıkarları sebebiyle Ermenistan devletinin himayesini üstlenme konusunda görüş birliği oluşmamıştır. ABD Başkanı Wilson Ermenistan devletinin sınırlarını belirleme görevini almakla birlikte manda rejimi kabul etmesi için Senatonun onayı gerektiğinden bu konuda yan çizmiştir. Fransızlar da Ermenistan'ı himaye altına almaya sıcak bakmamışlardır. İngiltere de Bolşeviklerin İslam ile birleşerek Britanya İmparatorluğu için tehdit oluşturacağı kâbusu gerekçesiyle manda rejimi üstlenmekten vazgeçmiştir.¹¹

Sèvres Antlaşmasında bir Ermeni devleti kurulması öngörülmesine karşın Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlayan Kurtuluş Savaşı ve Kâzım Karabekir komutasındaki Türk kuvvetlerinin Ermenileri yenmesi üzerine 1920 yılında imzalanan Gümrü Antlaşması yeni Türk devletinin akdettiği ilk antlaşma olduğu gibi Sèvres'de Ermenilere verilmesi öngörülen vilayetler (1878 Berlin Antlaşması ile Rusya'ya terkedilmiş Kars bölgesi dâhil olmak üzere) Türkiye'ye verilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı ertesinde Sovyet Devrimi sonucu oluşan yeni yönetim ile TBMM Hükümeti arasında emperyalizme karşı ulusal çıkar esası üzerinden yakın ilişkiler oluşmuş ve SSCB Türkiye'ye para ve silah yardımıyla bulunmaya başlamıştır. Ancak bu konuda anlaşmaya varılmadan önce zaman zaman SSCB'nin Ermenistan'a Bitlis, Van ve Muş'un verilmesi talebinde bulunması dikkati çekmiştir. Türk tarafının bu Sovyet taleplerini şiddetle reddetmesi üzerine anlaşma sağlanabilmiştir. Daha sonra SSCB'nin bu kez İkinci Dünya Savaşı ertesinde Türkiye'den toprak ve Boğazlarda üs talebinde

10 Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Hallaçoğlu, Ermeniler, Sürgün ve Göç (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004), 194.

11 Margaret MacMillan, Paris 1919 Six Months that Changed the World (New York: Random House, 2002), 178-179.

bulunurken Kars'ı Ermenistan ve Ardahan'ı da Gürcistan adına istemiştir. Türkiye'nin Sovyet taleplerine direnmesi ve oluşan yeni uluslararası politik ortam uyarınca SSCB bu taleplerinden vazgeçtiğini 1953 yılında yazılı olarak bildirmiştir.

1974 yılındaki Kıbrıs Barış Harekâtı'ndan sonra Ermeni terör örgütlerinin ABD ve Fransa gibi önemli Ermeni nüfusunu yaşadığı ülkeler başta olmak üzere Batı'da Türk diplomatlarına yönelik saldırılarda buldukları gözlemlenmiştir. ASALA ve Adalet Komandoları adı verilen terör örgütlerinin işlediği suikastlar sonucu çok sayıda Türk diplomatı şehit edilmiştir. Bu ülkeler başlangıçta terör eylemleri karşısında yeterli ölçüde önlem almamışlar, daha sonra kendi vatandaşlarına yönelik saldırılar gerçekleştiğinde ciddi bir tutum takınmışlardır.

Terörün etkili olmadığını anlayan Ermeniler bu kez özellikle ABD ve Fransa başta olmak üzere kimi ülkelerde kendilerine sempati besleyen bir kamuoyu oluşturmada başarılı olmuşlardır. Bu başarının elde edilmesinde Türklere karşı mevcut ön yargıların ve İslam'ı "öteki" olarak görme eğiliminin etkili olduğu kuşkusuzdur. Ermeni kışkırtmaları ile çeşitli ülkelerin parlamentolarında sözde "Ermeni soykırımı"nın tanınmasına ilişkin karar tasarıları çıkartma yoluna başvurmuşlardır. Ermenilerin bu girişimleri özellikle ABD ve Fransa gibi iki yakın ülke ile Türkiye'nin ilişkilerini bozma noktasına getirmiştir.

Parlamentolarında Ermeni soykırımını tanıyan karar tasarısı kabul eden ülkeler şunlardır: Almanya, Arjantin, Avusturya, Belçika, Bolivya, Brezilya, Bulgaristan, Çekya, Ermenistan, Fransa, Hollanda, İsveç, İsviçre, İtalya, Kanada, Kıbrıs Rum Kesimi, Litvanya, Lübnan, Lüksemburg, Paraguay, Polonya, Portekiz, Rusya, Slovakya, Şili, Uruguay, Vatikan, Venezuela ve Yunanistan. Bu ülkelerin hepsinin Hıristiyan Batı ülkeleri olduğu görülmektedir. Aralarında NATO müttefiklerimiz ve AB üyeleri vardır. Bu durum Türkiye'yi uygarlıklar kapsamında ötekileştirme çabaları gibi bir görünümü yansıtmaktadır. Onlara daha sonra Suriye Parlamentosu ve Tobruk'ta bulunan Libya'daki Hafter yönetiminin Temsilciler Meclisi katılmıştır. Suriye'nin bu tutumunun son dönemde Türkiye-Suriye arasındaki ilişkilerle bağlantılı olduğu kuşkusuzdur. Libya'da ise iç savaş ve bunun sonunda oluşan iki ayrı hükümet olduğu bilinmektedir. Türkiye'nin BM'in tanıdığı Trablus'taki Ulusal Mutabakat Hükümetini tanıması ve Hafter yönetimine karşı olması ile ilgili bir durum söz konusudur.

Dinler arası diyalog konusuna önem verdiğini yıllar önce açıklamış olan Vatikan'ın bu politikasında ne denli samimi olduğunu göstermesi açısından da bu liste ilginçtir.

Bu arada Ermeniler Al Kaide ve DEAŞ terör eylemlerini bahane bilerek Ermeni terör eylemlerini unutturma çabasına da girmişlerdir. Onların bu sahte çabalarına Batı'da kimi çevrelerde İslam ile terör arasında kurulan bağlantılar sebep olmuştur. Ermeniler kendi kanlı terör eylemlerini bir yana bırakarak ve uygarlıklar çatışması sorunsalını gerçek boyutundan saptırarak kendilerinin uygarlıklar çatışmasının kurbanı olduğu yolunda sahte görüşler üretmeye de başlamışlardır.

Dondurulmuş Uluslararası Sorunlar

Uluslararası planda kimi önemli sorunların yarım yüzyılı geçmesine karşın bir çözüme kavuşturulamadığı gözlemlenmektedir. Bu sorunlar uluslararası ve bölgesel barış ve güvenliği tehdit etmektedir. Söz konusu sorunların ortak özelliği uygarlıklar arasında çatışma olduğu izlenimi veya görüntüsü vermeleridir. Bu sorunların çözümlenmesindeki esas güçlük uluslararası politikada egemen güçlerin kendi uygarlıklarına mensup tarafa haklı veya haksız olmalarına, tezlerinin hukuki olup olmamasına bakmaksızın kayıtsız ve koşulsuz biçimde destek vermelerinden kaynaklanmaktadır. Bir diğer özellik de hepsinin emperyalist devletlerin “böl ve yönet” politikalarının sonucu olmasıdır.

Bu sorunların kronolojik olarak Filistin, Keşmir, Kıbrıs ve Karabağ olduklarını gözlemliyoruz. Karabağ sorunu 2020 yılında Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki savaştan zafer ile ayrılan Azerbaycan'ın yitirdiği toprakları geri alması sonucu dondurulmuş sorun olmaktan çıkmıştır.

Bir başka ilginç nokta da uluslararası politikada etkili güçlerin kendi uygarlıklarına mensup tarafa destek vermelerine karşılık kimi ülkelerin çeşitli nedenlerle ya da ulusal çıkarlarına aykırı buldukları için kendi uygarlıklarına mensup tarafa destek vermekten kaçınmalarıdır. Özellikle Filistin, Kıbrıs ve Karabağ sorunlarında bu gerçekle karşılaştığından onların uygarlıklar arasında çatışma olduğu tezi zayıflamaktadır.

Filistin Sorunu

Bilindiği gibi Filistin sorunu, Yahudilere bir yurt sağlama düşüncesinden kaynaklanmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında başlayan bu girişimler İkinci Dünya Savaşı ertesinde İsrail devletinin kurulması ile sonuçlanmıştır. Bu gelişme Araplar ile İsrail arasında üç büyük savaşa yol açmış, nüfusun çoğunluğunu oluşturan Filistinliler mülteci durumuna düşmüş, önemli bir

bölümü de İsrail devleti içerisinde baskı altında ve insanlık dışı koşullarda yaşamaya zorlanmıştır.

Filistinli Arapların ve Yahudilerin Filistin topraklarına sahip olma iddialarını dini temellere dayandırmış olmaları sorunun karmaşık hale gelmesine neden olmaktadır.¹² Bu gerçek de Filistin sorununun uygarlıklar arasında çatışma olduğu görüntüsünü güçlendirmektedir.

Ancak gelişmelerin etkisiyle Lübnan ve Ürdün'e sığınmacı olarak giden Filistinliler sosyal, ekonomik ve siyasal sorunlara ve çalkantılara yol açmışlardır. Bu kapsamda özellikle muhafazakâr Arap rejimlerinin çıkarlarına uygun bulmadıkları için Filistinlilere destek olmadığı ve bu konuda Arap ülkeleri arasında bir uyum bulunmadığı gözlemlenmiştir.

Buna karşılık Batı'nın Yahudi-Hıristiyan uygarlığına dayandığı gerekçesiyle İsrail'e destek olduğu dikkate alınmalıdır. Özellikle, sayısal olarak sayıları önemli olmasa da Yahudilerin toplumun tüm katmanlarındaki büyük etkileri dolayısıyla ABD'nin İsrail'e yönelik yaşamsal ve sınırsız desteği de bilinmektedir.

Keşmir Sorunu

Uygarlıklar arasında çatışma olduğu görüntüsünü veren Keşmir sorunu 1947 yılında Hint Alt Kıtasında Britanya sömürgeciliğinin sona ermesi ile iki bağımsız devletin oluşması sonucu ortaya çıkmıştır. Hint Alt Kıtasında Hindistan ile Pakistan arasında savaflara yol açan Keşmir sorunu, çoğunluğu Müslüman olan Keşmir'in Hindu Mihracesinin Hindistan'a katılma kararı ile oluşmuştur. Bu gelişmeler sonucu Keşmir'in bir bölümü "Azad Keşmir" adı altında Pakistan'da kalmıştır. Birleşmiş Milletlerin aldığı plebisit kararı gerçekleştirilmemiştir.¹³

Görüldüğü gibi Müslümanlar ile Hindular arasındaki bu sorun uygarlıklar arasında çatışma örneklerinden biridir. Hindistan ve Pakistan'ın nükleer silahlara sahip olmaları mevcut gerginliği daha da tehlikeli hale getirmektedir.

Bu gelişmeler sonucu Hindistan'da Hindu milliyetçiliği, Pakistan'da da dini eğilimler kuvvet kazanmıştır. Endonezya ve Pakistan'dan sonra dünyada

12 Dr. A. Oğuz Çelikkol, One Minute'den Mavi Marmara'ya Türkiye-İsrail Çatışması (İstanbul: Doğan Kitap, 2014), 17.

13 Vernon Hewitt, Reclaiming the Past the Search for Political and Cultural Unity in Contemporary Jammu and Kashmir (London. Portland Books, 1995), 80.

üçüncü büyük Müslüman nüfusuna sahip (2018 rakamlarına göre 201 milyon) Hindistan'da Müslümanların kendilerini Hindu milliyetçiliğine karşı güvenceye alabilmek için laiklik ilkesine dört elle sarılmaları dikkati çekmiştir. Keşmir sorunu konusunda tüm İslam ülkelerinin Pakistan'a büyük ölçüde destek verdiklerini söylemek güçtür. Fas gibi Hindistan ile yakın ilişkileri olan ülkeler vardır. Pakistan'ın ABD ve Çin ile Hindistan'ın da Rusya ve ABD dâhil Batı ülkeleriyle ulusal çıkar esasına dayanan ilişkileri mevcuttur.

Kıbrıs Sorunu

Kıbrıs sorunu da uygarlıklar çatışması kapsamında dikkat çekmektedir. Aslında Kıbrıs'ın hem Ortadoğu'nun modernleşmesinde hem Doğu-Batı sentezlerine varılmasında elverişli bir örnek hem de dinler arası diyalogun kurulmasında İslam-Hıristiyan uzlaşması bakımından ilginç bir sentezi ortaya koyduğu belirtilmektedir. Batı tarafından görülmek istenmeyen şekliyle İslam'ın en doğal, laik ve ilerici halini Kıbrıslı Türkler temsil ederken, aynı oranda tutuculuğu Kıbrıslı Hıristiyan Helenler teşkil etmektedir.¹⁴

Kıbrıs sorununun özünde Yunanların ve Kıbrıslı Rumların adayı bir bütün olarak Yunanistan ile birleştirmek emelleri (Enosis) bulunmaktadır. 1960 yılında önemli bir uzlaşma sonucu kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti bu emelleri kapsamında geçici bir aşama olarak öngörülmüş, ardından Kıbrıslı Türklere yönelik katliam ve saldırılar gerçekleştirilerek adanın tümüne egemen olan bir Rum Yönetimi oluşmuş ve bu süreç Kıbrıs Türk Barış Harekâtına değin sürmüştür.

1977 yılındaki Denктаş-Makaros ve 1979 yılında yapılan Denктаş-Kyprianou doruk toplantılarında soruna çözüm bulunması için Federal ve İki Toplumlu bir Kıbrıs Devletinin temel ilkeleri üzerinde anlaşmaya varılmasına karşın, Rumlar çözüme ulaşılmamasından ısrarla kaçınmış ve Türk karşıtı propagandaları ile Kıbrıs Türkleri aleyhindeki boykot ve yaptırım uygulamalarına devam etmişlerdir. Kıbrıs'ın Avrupa Birliği üyeliği konusunda 2004 yılında BM Genel Sekreteri tarafından oluşturulan Annan Planına Kıbrıs Türkleri referandumda olumlu oy kullanmışlar Rumlar ise bu planı reddetmişlerdir. Bu sonuca karşılık AB ikiyüzlü bir tutum sergileyerek Rum Yönetimini üye olarak kabul etmiştir. Kıbrıs sorunu konusunda tüm ödünler her zaman Türk tarafından beklenmiştir. Batı ancak Yunanistan'ın kabul edeceği bir çözümü benimseyebileceği görüntüsünü vermiştir. Özetle tüm bu

14 Mehmet Hasgüler, "Annan Planındaki ve Sonrasındaki Kıbrıs'a Bakmak..", Editörler Mehmet Hasgüler ve Murat Özkaleli, Kıbrıs'ta Kimlik ve Değişim Post-Annan Sürecinde Ada içerisinde (İstanbul: Alfa Yayınları 2011), 7.

süreçte eski Yunan uygarlığına duyulan hayranlık dolayısıyla Batı'nın kayıtsız ve koşulsuz Yunan-Rum görüşüne destek verdiği gözlemlenmiştir. Bu gerçek dikkate alındığında Kıbrıs sorununun bir uygarlıklar çatışması olduğu görüntüsü güçlük kazanmaktadır.

Bununla birlikte tüm İslam ülkelerinin Kıbrıs sorunu konusunda Türkiye ve Kıbrıslı Türklere destek olmadığı da gözlemlenmiştir. Örneğin 1952 yılında darbe ile Mısır'da iktidarı ele geçiren Cemal Abdülânâr, izlediği politikalarda Atatürk'ten esinlendiğini vurgulamasına karşılık Rum-Yunan tarafına tam destek vermiş ve işi Kıbrıslı Rumlara silah vermeye kadar götürmüştür.¹⁵ Bu gelişme Türkiye ile Mısır arasında soğukluk yaratmıştır.

İngiliz emperyalizmine karşı mücadele eden Abdülânâr'ın eşzamanlı olarak İngilizlere yönelik terör eylemlerinde bulunan Kıbrıslı Rumların EOKA terör örgütü ile işbirliği yaptığı bilinmektedir.¹⁶ Ayrıca Mısır'da Yunanların kültür ve uygarlık etkisinde bulunduğunu, bir Yunan azınlığının mevcut olduğunu ve Mısır'ın nüfusunun %10 kadarının Hıristiyan Kıptilerden oluştuğunu dikkate almak gerekmektedir. Bu örnek de uygarlık öğesinin değil ulusal çıkarların dış politikada etkili olduğunu göstermektedir.

Karabağ Sorunu

Uygarlıkları arasında bir sorun olduğu görüntüsü veren bu uyuşmazlığın uzun bir tarihi geçmişi vardır. Rus emperyalizminin ve daha sonra Sovyet rejiminin bu konuda olumsuz rol oynadığı bilinmektedir.

Karabağ'da nüfusun çoğunluğu Azeri olmakla birlikte Rus emperyalizminin böl ve yönet politikası çerçevesinde bölgede önemli bir sayı oluşturmayan Ermeniler yerleştirilerek Karabağ'ın nüfus yapısı değiştirilmiştir. Sovyet döneminde, nüfusun büyük çoğunluğu Azeri olan Nahcivan, Ermenistan'a verilen ve İran sınırına kadar uzanan bir koridor ile Azerbaycan'dan ayrılmıştır. Azerbaycan'a verilen Karabağ daha sonra 1923'de özerk cumhuriyet yapılmıştır.

40-45 kilometre eninde olan ve Azerbaycan'ı Ermenistan'dan ayıran Azerilerin yerleşik olduğu Zengezur bölgesinin Ermenilere verilmesi ile stratejik anlamda önemli bu adım atılmış ve Zengezur Azerbaycan ile Nahcivan arasına bir set gibi çekilmiş, Anadolu Türk kültür havzası ile Türkistan kültür havzası arasındaki köprü yok edilmiştir.

15 Mahmut Dikerdem, Ortadoğu'da Devrim Yılları (İstanbul, Cem Yayınevi, 1990), 98-99.

16 Mohamed H. Heikal, Nasser Les Documents du Caire (Paris: Les Editions J'ai Lu, 1973), 85.

Karabağ'da nüfusun çoğunluğunu oluşturması sebebiyle Ermeniler Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması için çaba harcamışlardır. 1990 yılında Bakü'de Ermeniler ile Azeriler arasında çıkan çatışmalar dolayısıyla Sovyet birlikleri sevk edilerek olaylar kanlı biçimde bastırılmıştır. Bu vesileyle Sovyet rejiminin Ermeni yanlısı bir tutum izlediği gözlemlenmiştir.¹⁷

1990-1992 yıllarında süren Ermenistan-Azerbaycan savaşı sonunda Ermenistan Azerbaycan topraklarının %20'sini işgal etmiş, bir milyondan fazla Azeri de kaçkın (sığınmacı) durumuna düşerek evlerini terk etmek zorunda kalmıştır. Bu gelişmeler sırasında Karabağ bir ara bağımsızlığını ilan etmiştir.

Karabağ sorununun müzakereler yolu ile çözümü çalışmalarına 1992 yılında başlanmıştır. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) Konseyi bu amaçla Minsk'te bir konferans düzenlemiştir. Bu konferansın gerçekleşmemesine rağmen oluşturulan 11 üyeli Minsk grubu çalışmalarına başlamıştır. Türkiye'nin de dâhil olduğu grupta ABD, Rusya ve Fransa Eş-Başkan olmuşlardır. Ermeni diasporaları sebebiyle ve genel politika çizgileri açısından bu üç ülkenin Ermenistan'a yakın oldukları dikkati çekmektedir. Sunulan çözüm önerileri ve müzakereler bu nedenle uzun yıllar boyunca sonuçsuz kalmıştır.

Büyük Ermenistan'ı kurmak hayali besleyen Ermenilerin Karabağ'ı bırakmak istememelerinin bunda etkisi vardır. Ayrıca Ermenilerin ABD ve Fransa gibi Batılı güçler ile Rusya ve İran'ın da desteğini aldıklarını göz önünde bulundurmamak gerekmektedir.

Daha da ilginç bir durum, ABD Kongresinin, 1992 yılında kabul ettiği "Rusya'da Özgürlüğe, Avrasya'da Demokrasiye Destek Yasası"nın uygulanmasında Azerbaycan'ı kapsam dışında bırakması olmuştur. Bu şekilde Ermenistan'ın saldırılarına ve ciddi insan hakları ihlallerine destek sağlanmıştır.¹⁸

11 Eylül 2001 terör saldırılarının ardından ABD Başkanı George W. Bush'un başlattığı teröre karşı savaş bağlamında Azerbaycan'ın verdiği desteğe karşılık söz konusu yasanın Azerbaycan ile ilgili bölümü kaldırılmıştır.

Karabağ sorununun ortaya çıkmasında Huntington'un zihnindeki uygarlıklar çatışması ile herhangi bir ilgisinin bulunmamasına karşın, sorunun

17 Audrey L. Altstadt, *The Azerbaijani Turks Power and Identity under Russian Rule* (Stanford, California: Hoover Institution Press, 1992), 213-219.

18 Assist. Prof. Kamer Kasım "The Nagorno-Karabagh Conflict from its Inception to the Peace Process", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2 (Haziran-Temmuz-Ağustos 2001): 180-181.

özünde Rusya'nın emperyalist politikalarının ve ABD, Fransa ile Rusya'nın diyasporaların da etkisiyle Ermenileri destekleme ve Azerileri ötekileştirme eğiliminin bulunduğu gözlemlenmektedir. İran'ın bu soruna yaklaşımında Azerbaycan'ın büyük bölümünün İran'da bulunmasından kaynaklanan kaygı sebebiyle ulusal çıkarları doğrultusunda hareket etme gereğinin bulunduğu izlenimi alınmaktadır. Huntington'un tezini geçersiz kılan bir gerçek de İslam ülkelerinin Azerbaycan'a yalnızca manevi destekte bulunabilmeleridir.

Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarına saldırısı sonucu 2020 yılı Ekim-Kasım aylarında baş gösteren savaşın sonunda Azeri silahlı kuvvetleri Ermeni güçlerini yenilgiye uğratmıştır. Bu gelişmenin ardından Rusya'nın araya girmesiyle yapılan anlaşma ile Azerbaycan, Karabağ'ın önemli bölümünü ve işgal altındaki Azeri topraklarını geri almıştır. Bu kez dikkati çeken husus Rusya'nın açık biçimde Ermenistan'a destek olmaktan kaçınması olmuştur. Rusya bu tutumunun gerekçesi olarak da uyumsuzlukta söz konusu olan bölgenin Ermenistan'a değil Azerbaycan'a ait olduğunu vurgulamıştır. Bu şekilde Rusya'nın ulusal çıkarları gereği Azerbaycan'ı karşısına almak istemediği anlaşılmaktadır. Ancak Azerbaycan-Ermenistan savaşında Azerbaycan silahlı kuvvetlerinin Azeri topraklarını kurtarma girişimine ABD ve Fransa'nın sıcak bakmadığını da vurgulamak gerekmektedir.

Değerlendirme

Türkiye Atatürk reformlarından sonra demokratik bir toplum olmaya yönelmiştir. Türkiye bu reformlarla Rönesans, Reform, Aydınlanma Çağı ve Fransız Devriminin ilkelerini yaşama geçirmiş, halk egemenliğine dayalı laik bir cumhuriyet olma yoluna girmiştir. 1946 yılında çok partili sisteme geçmiştir. Çeşitli ekonomik, sosyal ve siyasal güçlülere karşın laik, demokratik, insan hakları ve bireysel özgürlüklere saygı duyan bir yapıya kavuşmuştur.

Bu noktada Batı'nın Türkiye'ye karşı ikiyüzlü davranışının altını çizmek gerekmektedir. Türkiye Batı'da oluşan ve bugünkü yüksek normlarına ulaşan demokrasi ve insan hakları alanındaki evrensel değerlere bağlı ve saygılı olduğunu genellikle kanıtlamıştır. Bu durum tamamen Türk halkının kendi tercihi olup dışarıdan empoze edilmiş değildir. Bu yönüyle Türkiye söz konusu değerlere önem atfeden Avrupa Konseyi ve NATO'ya üye olmuştur.

Bu gerçekle birlikte Batı'nın bir bütün olarak Atatürk'ü geçtiğimiz yüzyılı etkileyen büyük bir devlet adamı ve devrimci olduğunu kabul etmesine karşın onun fikirlerinden rahatsız olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Türkiye'nin

bu şekliyle İslam ülkelerine örnek oluşturmasından Batı'nın hoşnut olmayacağı da kabul edilmelidir. Atatürk'ün görüşlerinden esinlenen, onu model olarak kabul eden ve Batı uygarlığının geliştirdiği normları benimseyen bir İslam dünyasının ulusal çıkarlarını sağlıklı biçimde koruyacak toplumlara dönüşmesi Batı için tehdit olabilir. ABD ve genellikle Batı, stratejik çıkarlarına ek olarak, İslam dünyasının enerji kaynaklarını istediği biçimde denetleyebilmek ve bu amaçla baskıcı otoriter rejimlerle işbirliğini sürdürebilmek ve onları çıkarları doğrultusunda kullanabilmek için İslam ülkelerinde mevcut düzenin yaşamasını arzu etmektedir. Bu bakımdan bir İslam-Hıristiyanlık gerginliği Batı'nın arzu ettiği ve işine gelen bir durumdur. İslam ve yabancı düşmanlığı ve ırkçılık da bununla bağlantılıdır. İslam ile ilgisi olmayan Al Kaide ve DAESH gibi terör örgütlerinin kurulmasında, büyüüp gelişmesinde Batı'nın ve özellikle ABD'nin katkı ve desteğinin olduğu bir sır değildir.

Bu bilgiler ışığında güdümlü biçimde uygarlıklar çatışması tezini ortaya atan Huntington'un Türkiye'nin laikliği bir yana bırakarak, Atatürk'ün mirasını reddetmesi ve İslam dünyasının liderliğini üstlenmesi yolundaki görüşleri bir rastlantı değildir.¹⁹

Benzeri görüşler ABD istihbarat örgütü CIA'de önemli görevler üstlenmiş olan Graham Fuller tarafından da ileri sürülmüştür. Fuller halifelik'in kaldırılmasını eleştirmiş, Türklerin Arapları emperyalist güçlere teslim ettiği gibi tarih gerçekleriyle bağdaşmayan iddialar ileri sürmüş ve Batının tehdidi karşısında Türk gücüne gereksinme duyulduğu bir sırada böyle bir gelişmenin İslam dünyasının gücünün düşmesine yol açtığını iddia etmiştir.²⁰

Sırası gelmişken Fuller'in Fethullahçı terör örgütünün etkinliklerine ve düşünce yapısına övgüler yağdırdığını da anımsamalıyız.²¹

Huntington ve Fuller'in bu görüşlerine karşılık Batı'da şimdiye değin birçok tarihçi, yazar, devlet adamı ve düşünür tarafından yayınlanan çok sayıda kitapta Atatürk ile ilgili olumlu görüşler ifade edilmiştir. Daha da ilginç olan bu gibi yayınların sürüyor olmasıdır. Bunların hepsine kuşkusuz burada değinme olanağı bulunmamakla birlikte yalnızca bazıları ile yetinilecektir.

19 Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (London: Simon&Schuster UK Limited, 1996), 162, 178-179.

20 Graham Fuller, *Yeni Türkiye Cumhuriyeti Yükselen Bölgesel Aktör* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2008), 64-65, 101.

21 Graham Fuller, *Yeni Türkiye Cumhuriyeti Yükselen Bölgesel Aktör* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2008), 114-115.

Fransız tarihçisi Fernand Braudel, İslam ülkelerinin Batı'nın sömürgeleri olma sürecine değinerek, buna tepki gösteren Atatürk'ün dünyada ulusal kurtuluş savaşlarına örnek olduğunu yazmıştır.²²

Fransız siyaset bilimci Maurice Duverger Mustafa Kemal hareketinin siyasal demokrasi kavramı ile uyumlu bulunduğunu, tek parti içinde muhalefet olduğundan bu siyasi hareketin çoğulcu yönde olduğunu, ayrıca muhalefet partisi kurma deneyimlerinin de bunu gösterdiğini belirtmiştir.²³

Britanyalı tarihçi Eric Hobsbawm, Atatürk'ün, Avrupa'da liberal demokrasinin çöküşü sırasında çağdaşlaşma hareketini gerçekleştiren bir lider olma yönüne vurgu yapmıştır.²⁴

Fransa'da Meclis Başkanı ve Başbakan olarak görev yapan Edouard Herriot, Cumhuriyetin onuncu yılında Türkiye'yi ziyareti sırasında Atatürk ile uzun görüşmeler yapmıştır. Yazdığı kitapta onun diktatör olmadığını, büyük reformlar yaptığını, cumhuriyetçi ve anayasal devlet başkanı olduğunu açıklamıştır.²⁵

Uzun yıllar SSCB Dışişleri Bakanlığı yapan ve daha sonra Yüksek Sovyet Prezidyumu Başkanı olan Andrei Gromyko, anılarında, Atatürk'ün dost olmayan ülkelerle çevrili ülkesinin geleceğini Orta Çağ'ın karanlıklarından kurtarıp ileriye götürme isteğinde olduğunu yazmıştır.²⁶

Sonuç

Değinilen dondurulmuş uluslararası sorunların Huntington'un ileri sürdüğü uygarlıklar çatışması tezi ile tam örtüşmediği görülmektedir. Bir başka deyişle sorunların özünde uygarlıklar arasında çatışma olduğu izlenimi alınsa da dış politikada en önemli ve geçerli kuralın ulusal çıkarların korunması gereği olduğu ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte dondurulmuş sorunların çözüme kavuşturulmasının kuşkusuz uluslararası ve bölgesel barışa önemli katkıda bulunacağı da bir gerçektir.

22 Fernand Braudel, *Grammaire des Civilisations* (Paris: Editions Champs-Flammarion, 1993), 125.

23 Maurice Duverger, *Les Partis Politiques* (Paris: Librairie Armand Colin, 1962), 308-312.

24 Eric Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl Aşınıklar Çağı 1914-1991* (İstanbul: Everest Yayınları, 1991), 144-188, 280-281.

25 Edouard Herriot, *Orient* (Paris: Librairie Hachette, 1934) 126-127.

26 Andrei Gromyko, *Memories from Stalin to Gorbachev* (London: Arrow Books, 1989), 300.

Sonuç olarak Batı'nın değinilen ikiyüzlü davranışları konusunda dikkatli olmak gerekmektedir. Günümüzde Kıbrıs sorunu, aşırı ve haksız Yunan talepleri, Ermeni görüş ve iddiaları ile PKK terör örgütüne şu veya bu şekilde verilen destek bunun örnekleridir.

Demokrasi ve insan haklarının şampiyonluğunu yapan ve bu alandaki normların en yüksek düzeyine gelmesini sağlayan Batı'nın işine geldiğinde bunları hiçe saydığı da bilinmektedir. Demokrasiye saygılı İngilizlerin Osmanlı Mebusan Meclisini basmaları bunun örneğidir. Keza demokratik normların üst düzeye gelmesinde katkısı olan İngiltere'nin, Lozan Konferansı'nda, Batı Trakya ve Musul'da plebisit yapılmasına, bir başka deyişle, demokratik bir yöntem olarak halkoyuna başvurulmasına karşı çıkması da ibret vericidir.

Osmanlı Devleti'ne kabul ettirilen Sèvres Antlaşması kin, nefret ve hınç dolu bir nitelik taşımaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi, bu niteliğiyle, yenilen diğer devletlerle yapılan antlaşmalardan çok farklıdır. Sèvres Antlaşması Türk ve Müslüman varlığını yok etme girişiminden başka bir şey değildir. Günümüzün moda tanımı ile gerçek anlamda bir **etnik temizlik** projesidir. Batı Anadolu'nun Yunanlara peşkeş çekilmesi, Doğu'da büyük bir Ermeni devleti kurulması, emperyalist ülkelere bölgeler ayrılması Türk-Müslüman halkı gelecekte yok etmeye yönelik bir çabadır. Daha önce Balkanlarda Türkleri göçe zorlayarak bir etnik temizlik yapmışlardı. Bu açıdan deneyim kazanmışlardı. Sèvres Antlaşmasının uygulanması ile etnik temizliğin ardından kuşkusuz **soykırım** uygulamasının gelmiş olacağı da bilinmelidir. Esasen Batı bu gibi uygulamaların yabancıları değildir. Batılı ülkeler tarafından Kuzey ve Güney Amerika'da yapılanlar tam bir etnik temizlik ve gerçek anlamda soykırımdan başka bir şey değildir. Afrika ve Asya'da da benzeri eylemleri vardır. Sèvres Antlaşması, bir proje olarak, bugünkü Türkiye topraklarında 85 milyonluk bir nüfus yapısına ulaşmış bir devleti ve halkı önceden yok etme amacına yönelik bir girişimden başka bir şey olabilir mi? İşte Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Kurtuluş Savaşı Türk milletini böyle bir felaketten, ölümden kurtarmıştır.

Bu gerçeğe karşın, tarih boyunca Ermenileri kışkırtan, işine geldiğinde onları yüzüstü bırakıp terk eden Batı ülkelerinin, tarihi gerçekleri bilmelerine ve hukuki tanımı ile Ermenilere yönelik bir soykırım söz konusu bulunmadığının bilincinde olmalarına karşın parlamentolarının soykırım karar tasarıları kabul etmesinin, onların alışlagelmiş ikiyüzlü davranışlarından başka bir şey olmadığı kuşkusuzdur.

Sèvres ile Türklerin büyük bir travma yaşadığını belirten Sina Akşin, “o zaman başarılı olmayan Batılılar Lozan ile Türkleri Anadolu'dan kovma

hedeflerinden, Megali İdea'larından vaz mı geçmiş oldular, bunu sadece ertelediler mi?" sorusunu yöneltmektedir. Akşin, devamla, bu konuda aşağıdaki görüşleri de vurgulamaktadır:

Sèvres "denilebilir ki Batı'nın yalnızca üç büyük devletinin işidir. Örneğin diğer büyük devletlerden ABD, Almanya yoktur. Bu doğrudur, ama bütün Batı kamuoyunun Sevr'in arkasında bulunduğu ileri sürülebilir diye düşünüyorum. ABD'nin Sevr'in ağırlığına itirazı olduğu düşünülemez. Almanya'nın havasını en iyi aksettiren olay Talat Paşa'nın katilinin beraat ettirilmesi olmuştur.... Rusya bile ilk aşamada Doğu Anadolu'dan Ermenistan'a ikramda bulunmaya kalkışmıştır. ...Batı Emperyalizmi bütün dünyada at koşturmuştur. ...Ama Anadolu'da ve Rumeli'de gönüllerinin köşesinde yatan, Hıristiyan egemenliğini yeniden sağlamak, Türkleri de buralardan sürmek olmuştur. İspanya ve Sicilya'da yaptıkları gibi."²⁷

Bu arada Berlin'deki Talat Paşa suikastı davasında Osmanlı Devleti'nde hizmetleri olan Almanya'da saygın bir kişiliğe sahip Liman von Sanders Paşa'nın lehte tanıklığına karşın mahkemenin aldığı karar düşündürücüdür.

Batının yaptığı değerlendirme hatası, Türklerin Osmanlı Devletinden önce Büyük Selçuklu İmparatorluğuna, Anadolu Selçuklularına ve daha öncelerine kadar giden uzun bir süreç içerisinde başka yerlere sürülemeyecek ölçüde kökleşmiş bir Türk yurduna sahip olmalarıdır.

Bu bilgiler ışığında Batı'nın uygarlıklar çatışmasının izlerini içeren, gerek geçmişteki davranışları gerek günümüzdeki tutumu çerçevesinde Akşin'in değerlendirmesinin doğru olduğuna inanıyorum.

Batı'nın Kıbrıs ve Ege sorunu, Doğu Akdeniz, YPG/PKK ve Ermeni konularında gösterdiği Türkiye karşıtı davranışlar, Sèvres düşüncesini hortlatmak gibi hayaller, Türkiye'nin ülke içinde birlik, ekonomik gelişme ve savunma dâhil her alanda güçlü olmasının ne denli yaşamsal olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda tarihimizden ders alınarak, dış ekonomik bağımlılığımızın en az düzeye indirilmesi, dış borç sarmalının siyasal tehdit haline dönüştürülmesine izin verilmemesi, küreselleşme görüntüsü altında emperyalizmin emellerine ulaşmasına engel olunması önem taşımaktadır.

27 Sina Akşin, İç Savaş ve Sevr'de Ölüm (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Mayıs 2010), 342-343.

KAYNAKÇA

Uygarlıklar Çatışması ve Diyalog

Abderraziq, Ali; Islam et les Fondements du Pouvoir, Editions La Découverte, Paris, 1994.

Akşin, Sina; İç Savaş ve Sevr'de Ölüm, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Mayıs, 2010.

Braudel, Fernand; Grammaire des Civilisations, Editions Champs Flammarion, Paris, 1993.

Filali-Ansary, Abdou; L'Islam est-il Hostile à la Laïcité, Sindbad Actes Sud, Arles, 2002.

Hazar, Numan; Uluslararası Politika ve Uygarlıklar, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK), Ankara, 2009.

Huntington, Samuel P.; The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order, Simon&Schuster UK Limited, London, 1996.

İhsanoğlu, Ekmeleddin; The Islamic World in the New Century, The Organization of the Islamic Conference 1969-2009, Hurst&Company, London, 2010.

Lewis, Bernard; The Middle East in World Affairs, From Babel to Dragomans, Interpreting the Middle East, Phoenix, London, 2004.

Lewis, Bernard; The Middle East and the West, Indiana University Press, Bloomington, 1994.

Mernissi, Fatima; Islam and Democracy, Fear of the Modern World, Addison-Wesley Publishing Company, Indianapolis, IN, 1992.

Roux, Jean-Paul; Un Choc de Religions, La Longue Guerre de l'Islam et de la Chrétienté 622-2007, Librairie Arthème Fayard, Paris, 2007.

Toynbee, Arnold J.; The Western Question in Greece and Turkey, A Study in the Contact of Civilisations, Constable and Company Ltd., London-Bombay-Sydney, 1922.

Zakariya, Fouad; *Laïcité ou Islamisme, Les Arabes à l'Heure du Choix*, Editions La Découverte/Editions Al-Fikr, Paris/Le Caire, 1991.

Ermeniler

Ataöv, Türkkaya; *Armenians in the Late Ottoman Period*, the Turkish Historical Society, Ankara, 2001.

Gönlübol, Doç. Dr. Mehmet ve Sar, Dr. Cem; *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1963.

Gürün, Kâmuran; *The Armenian File, The Myth of Innocence Exposed*, K. Rustem and Bro. and Weidenfeld and Nicolson Ltd., London-Nicosia-Istanbul, 1985.

Karabekir, Kâzım; *İstiklâl Harbimiz*, 1. ve 2. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

Kocabaşoğlu, Dr. Uygur; *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan Misyoner Okulları, Arba Yayınları, İstanbul, 1989.

Macmillan, Margaret; *Paris 1919, Six Months that changed the World*, Random House, New York, 2002.

Öke, Mim Kemal; *The Armenian Question, 1914-1923*, K.Rüstem&Brother, University Printing House, Oxford, 1988.

Özdemir, Hikmet; Çiçek, Kemal; Turan, Ömer; Çalık, Ramazan; Halaçoğlu, Yusuf; *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2004.

Şimşir, Bilal N. ; *The Genesis of the Armenian Question*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003.

Filistin

Attali, Jacques; *Les Juifs, le Monde et l'Argent*, Histoire Economique du Peuple Juif, Librairie Arthème Fayard, Paris, 2002.

Baron, Xavier; *Les Palestiniens, Genèse d'une Nation*, Editions du Seuil, Paris, 2000

Çelikkol, Dr. A. Oğuz; One Minute'dan Mavi Marmara'ya Türkiye-İsrail Çatışması, Doğan Kitap, İstanbul, 2014.

Lewis, Bernard; The Middle East, 2000 Years of History from the Rise of Christianity to the Present Day, Phoenix Press, London, 2001.

MacMillan, Margaret; Paris 1919, Six Months that Changed the World, Random House, New York, 2003.

Said, Edward W.; The Question of Palestine, Vintage Books, New York, 1980.

Keşmir

Hewitt, Vernon; Reclaiming the Past, the Search for Political and Cultural Unity in Contemporary Jammu and Kashmir, Portland Books, London, 1995.

Karlekar, Hiranmay (Editor); Independent India, the First Fifty Years, Oxford University Press, New Delhi, 1998.

Korbel, Josef; Danger in Kashmir, Oxford University Press, Karachi, 2005.

Lamb, Alastair; Kashmir, a Disputed Legacy 1846-1890, Oxford University Press, Karachi, 2001.

Lamb, Alastair; Incomplete Partition, the Genesis of the Kashmir Dispute (1947-1948), Oxford University Press, Karachi, 2002.

Kıbrıs

Denktash, Rauf R.; The Cyprus Triangle, K. Rustem&Brothers and George Allen&Unwin Ltd. London-Boston-Sydney, 1982.

Denktaş, Rauf R.; Kıbrıs Girit Olmasın, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004.

Hasgüler, Mehmet ve Özkaleli, Murat ; “Kıbrıs'ta Kimlik ve Değişim, Post Annan Sürecinde Ada”, Alfa Yayınları, İstanbul, 2011.

Necatigil, Zaim M.; Cyprus Question and the Turkish Position in International Law, Oxford University Press, New York-London, 1998.

Karabağ

Altstadt, Audrey L.; *The Azerbaijani Turks, Power and Identity under Russian Rule*, Hoover Institution Press, Stanford University, Stanford, California, 1992.).

Haşımzâde, Aygün Attar; *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2012.

Hazar, Numan; *İnsan Hakları ve Diplomasi*, Büyüdüdağ Yayınları, İstanbul, 2015.

Kasım, Assist. Prof. Kamer; *The Nagorno-Karabagh Conflict from its Inception to the Peace Process*, Ermeni Araştırmaları Dergisi, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001, Sayı 2, Ankara.

Değerlendirme

Duverger, Maurice; *Les Partis Politiques*, Librairie Armand Colin, Paris, 1964.

Engdahl, F. William; *Tanrıların Gazabı, Kaybolan Hegemonya*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2017.

Fuller, Graham; *Yeni Türkiye Cumhuriyeti, Yükselen Bölgesel Aktör*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008.

Hobsbawm, Eric; *Kısa 20. Yüzyıl, 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*, Everest Yayınları, İstanbul, 1994.

“THE TURKS AND EUROPE” BY GASTON GAILLARD

Dr. Maxime GAUIN*

Introduction

Today, I have the pleasure to present you this book, *The Turks and Europe*, published in Paris in September or October 1920, just after the Sèvres treaty and mostly against it. The author, Gaston Gaillard, considered Sèvres to be unfair and unwise.

Gaston Gaillard was born in 1875 and died in 1959. He was the author of 24 books and booklets, the last one having been published in 1958, just one year before his death. He has an original career, and original trajectory. Initially, he was educated as a scientific, more precisely as a chemist, then he gradually shifted to anthropology and later he became a journalist specialized in international issues, especially from the cultural angle. In 1920, when he published the book we are discussing, he was in the middle of his professional life, and of his life in general.

Here, I would like to emphasize one thing: During and right after the World War, he published not less than seven books and booklets, six of them against Germany, especially from the cultural angle, for example *Culture et Kultur*, to oppose the Western European and German conceptions of culture; and *Judaïsme et culture*, to argue that the true Judaism should be on the side of the Entente and underlining German anti-Semitism. Gaillard devoted most of his time during the war to make patriotic propaganda. Not propaganda in the most pejorative sense of the word, but he definitely participated to the war of words against Germany. Details will be provided later, but he was interested, as early as the World War, in the Russian component of the conflict.

* gauin.maxime@wanadoo.fr

For now, let us emphasize that it is his only book, out of 24, which was translated into English (the English edition was published in summer 1921) and the only book, among all those published during the Turkish war of independence to defend the Turks, to be printed in French and English. We can start basically with this specificity. It is true that the London publisher of Gaillard published mostly scientific books, yet, as I told you, he was a scientist by education, so, most probably he used his scientific networks to be published, but, equally probably, there were other sources of support. Who? The first indication is the French publisher, namely Chapelot. It does not exist anymore. It was under the complete control of the French general staff at that time. Initially, the full name of the company was Librairie militaire Chapelot. The house published not only books of military history and military technique, but also reviews edited by the general staff. As far as books are concerned, just to give you one example, in 1920, the same year than Gaillard's volume, they published a study on the German military written by General Edmond Buat. Yet, Buat simply was the chief of the French army from 1918 to his accidental death in 1923. You cannot imagine something more unofficial than that. But this is not a surprise, because during the Balkan wars, Chapelot had published the diary of a French citizen residing in Edirne and mentioning the war crimes of the Bulgarian army.¹ More generally, there were several books published in Paris, during and right after the Balkan wars, describing the misdeeds of the Balkan armies,² including by military-controlled publishing houses.³ This is the same during the Turkish war of independence: Gaston Gaillard is not isolated. Another strong and erudite defense of the Turks, by Jean Schlicklin, was published in 1922 by Berger-Levrault, which, too, was under the control of the general staff at that time. It proves there was a network inside the state apparatus, primarily inside the military, which considered that the dislocation of the Ottoman Empire was against the French interest and that the French public opinion had to be enlightened by this kind of erudite books, both in 1912-1914 and in 1920-1922.

Some more examples. During the Turkish war of independence, Marshal Hubert Lyautey, general resident in Morocco, advocated a peace acceptable

1 Gustave Cirilli, *Journal du siège d'Andrinople (Impressions d'un assiégé)*, Paris : Chapelot, 1913.

2 Pierre Loti, *Turquie agonisante*, Paris : Calmann-Lévy, 1913 ; Henry Nivet, *La Croisade balkanique. La Jeune Turquie devant l'opinion française et devant le socialisme international*, Paris : France-Orient, 1913.

3 Paul Christoff, *Journal du siège d'Andrinople. Notes quotidiennes d'un assiégé*, Paris-Limoges : Charles-Lavauzelle, 1914; Georges Rémond, *Avec les vaincus. La campagne de Thrace (octobre 1912-mai 1913)*, Paris : Berger-Levrault, 1913 ; Georges Scott (ed.), *Dans les Balkans, 1912-1913. Récits et visions de guerre*, Paris : Chapelot, 1913.

for the Turks.⁴ Meanwhile, the chief of the Navy's Intelligence service in Türkiye and South Russia, Henri Rollin, constantly advocated reconciliation with the Turks, arguing that the Greeks, the Republic of Armenia and the diaspora's nationalists deserve no support.⁵ Correspondingly, in his diary, the chief of the French, General Buat, writes (November 1920): "We always had interest in not giving offense to the Turks" and he sees no problem in the destruction of the Sèvres treaty, from the strict point of view of the French interest.⁶ So, we can safely say that Gaillard may have been supported, for the English translation, by his friends in the French state apparatus and especially in the military.

Regardless, there is another possible source. From January 1922 to July 1923, during the whole existence of this journal, Gaillard was the editor of *Orient & Occident*, a review funded by the son of Marshal Deli Fuat Paşa, Esad Paşa, and the wife of Esad, an Egyptian princess,⁷ who wanted to spread knowledge among the French elites. During a discussion with me, Mr. Ambassador Kılıç suggested that it could be another source of support. This is the only idea presented here which is not mine.

This general presentation was made to show you that Gaillard is not isolated and that this is not his first book, far from that.

I) The global vision of the Turks

Gaillard provides an overview of the Turkish peoples, in Anatolia, Caucasus and Central Asia, but I shall focus on the Ottoman Turks. He opposes very clearly the prejudices against the Turks existing in the Western public opinion. One quote:

4 À M. Wladimir d'Ormesson, 6 janvier 1919 ; À M. Clemenceau, président du Conseil, 15 juin 1919 ; À M. Georges Leygues, président du Conseil, 21 décembre 1920 ; À M. Briand, ministre des Affaires étrangères, 17 juin 1921 ; À M. Poincaré, 22 janvier 1922 ; Id., 1er mars 1922, in Pierre Lyautey (ed.), *Lyautey l'Africain. Textes et lettres du maréchal Lyautey*, Paris : Plon, volume IV, 1919-1925, 1957, pp. 3-18, 102-112 and 114-120 ; Fuat Pekin, *Atatürk et le maréchal Lyautey*, Nancy : Publications de la Fondation Lyautey, 1961 (Turkish version: "Atatürk ve Lyautey," *Belleten*, XX/80, October 1956, pp. 633-657).

5 For example : Henri Rollin, La situation en Transcaucasie, 10 septembre 1919, Archives du ministère des Affaires étrangères (AMAE), La Courneuve, P 16673 ; S.R. Marine, Turquie, n° 717, 20 mai 1919 ; id., n° 842, 27 juin 1919, Service historique de la défense (SHD), Vincennes, 1 BB7 232 ; Henri Rollin, La situation en Orient au 1er décembre 1920, SHD, 1 BB7 236 ; Henri Rollin, La situation en Orient au 15 avril 1921, SHD, 1 BB7 238.

6 Frédéric Guelton (ed.), *Journal du général Edmond Buat, 1914-1923*, Paris: Ministère de la Défense/Perrin, 2015, p. 945.

7 A/S affaires orientales, Lausanne, le 29 mars 1922, Archives nationales, Pierrefitte, F7 13467.

“After the internal conflicts between some of these elements, the quarrels with other foreign elements, and the keen rivalry which existed generally, each section seems to have held the Turk responsible for whatever wrong was done, and the Turk was charged with being the cause of all misfortunes— almost in the same way as the Jews: the Turks have become, as it were, the scapegoats.”⁸

He also refutes the very common allegation of religious intolerance concerning the Turks. He quotes observers from 17th but also 19th century, proving that this accusation is completely unfair: The Ottoman Empire was more tolerant, in 17th century, than most of Christian Europe, and, as late as 19th century, the non-Muslim communities were autonomous and respected.⁹ From the beginning, he opposed the religious hostility against the Turks.

He also presents of the Turkish leaders of the time. Concerning Enver Paşa,¹⁰ he commits some inaccuracies, he exaggerates his German orientation (Enver actually was more pragmatic than Germanophile¹¹), but he is very far from demonizing this Ottoman officer and Minister of War. Gaillard is more accurate on Talat, something, after all, logical, because Talat was more French-oriented than German-oriented until 1914.¹²

Concerning the situation of the Ottoman Empire and of the Turks at the end of the war, Gaillard makes the following remark: “It would be a great to look upon Turkey as of no account in the future, and to believe that the nation can no longer play an important part in Europe.”¹³ This is an implicit criticism of the military clauses of the Sèvres treaty, which was supposed to reduce the Ottoman army to something completely ridiculous and unable to fight any war, but this is also a fair appraisal of the Ottoman contribution to the German efforts during the First World War. I do not have time to quote all what Gaillard wrote in this regard,¹⁴ but he understood the quality of the Ottoman military, of the Turkish soldier. This is a common matter of knowledge, among the French officers, to know that the Ottoman army still was efficient, especially at the Çanakkale battle. Depriving the world from this army would be unwise, impossible - a bad idea by every aspect.

8 Gaston Gaillard, *The Turks and Europe*, London: Thomas Murby & C°, 1921, p. 7.

9 Ibid., pp. 5-8, 58-59, 104 and passim.

10 Ibid., pp. 15-20 and 31-32.

11 « Les affaires d'Orient », *Journal des débats*, 16 janvier 1914, p. 2 ; Karl Kautsky (ed.), *Documents allemands relatifs à l'origine de la guerre*, Paris : Alfred Coste, 1922, pp. 169-172.

12 Gaston Gaillard, *The Turks and...*, pp. 18-19.

13 Ibid., p. 28.

14 Ibid., pp. 27-28 and passim.

These are his general remarks on the honesty of the Turks and their capacities as warriors. More particularly concerning the entry of the Ottoman Empire in the First World War, Gaillard does not justify this choice completely, for obvious reasons, but he explains the Ottoman leadership had very extenuating circumstances. He recalls that Italy invaded Libya without justification (1911-1912), that the Balkan league took most of the Balkan Ottoman territories without any provocation (1912-1913), that the Western powers did not prevent this invasion, and he says the distrust of the Ottoman government vis-à-vis Britain was justified. He adds that the British government was ready to give Istanbul and the Straits to Russia, as a compensation for the Russian involvement in the First World War, and that, in September 1914 (before the entry of the Ottomans in the war), the British government encouraged Greece to attack the Ottoman Empire.¹⁵

Gaillard's emphasis on the French moral and material interests¹⁶ is something very classical in the French literature of the time. The French called "moral interests" the network of schools, which was unrivaled at that time (only the American schools approached the importance of the French schools) and the material interests were of course the investments in the Ottoman economy and the French share (about 60%) of the Ottoman debt. The Ottoman Bank was more a French bank than anything else. This is something very common in the French press, from the left to the far right, in 1919-1920 and after to say: A harsh peace for the Turks is a harsh peace for us.¹⁷ In this regard, Gaillard only makes a synthesis of this criticism against the preparation of the Sèvres treaty and against the treaty itself.

What is much more original in *The Turks and Europe* is its criticism of the Capitulations. Most of you know about that: I shall give a brief reminder only.

15 Ibid., pp. 29-33, 38-40 and 251-252. For confirmations: Kemal Karpat, "The Entry of the Ottoman Empire into World War I," *Belleten*, LXVIII/253, December 2004, pp. 687-733; Sean McMeekin, *The Russian Origins of the First World War*, Sean McMeekin, *The Russian Origins of the First World War*, Cambridge (Massachusetts)-London: Harvard University Press, 2011. The main shortcomings of these two publications is their inaccurate perception of the French policy. On this aspect: Maxime Gauin, *The Relations between the French Republic and the Armenian Committees*, doctoral dissertation, Middle East Technical University, 2020.

16 Gaston Gaillard, *The Turks and Europe...*, pp. 68-86.

17 For example: « Les intérêts de la France en Orient », *Le Figaro*, 11 août 1919, p. 2 ; Groupement des intérêts français dans l'Empire ottoman, *Les Intérêts financiers de la France dans l'empire ottoman*, Paris : Imprimerie centrale de la Bourse, 1919 ; Jacques Bainville, « La Turquie à San Remo », *L'Action française*, 20 avril 1920, p. 1 ; « La France en Orient », *Le Figaro*, 24 mai 1920, p. 1 ; « Les dessous du traité turc », *L'Humanité*, 26 mai 1920, p. 3 ; Henri Froidevaux, « Les intérêts économiques français dans le Levant », *L'Asie française*, juin 1920, pp. 172-175 ; René Johannet, « Il faut réviser le traité turc — Constantinople », *La Croix*, 1er juillet 1920, p. 1 ; René Johannet, « Il faut réviser le traité turc — Smyrne », *La Croix*, 15 juillet 1920, p. 1 ; René Johannet, « Il faut réviser le traité turc — Conclusion », *La Croix*, 1er octobre 1920, p. 3.

The Capitulations were the judiciary and tax advantages of the foreigners, as well as the low tax tariffs for the foreign products. If you were a foreigner protected by the Capitulations, you had your own judicial system for yourself; and if you were a Frenchman, in your were disappointed by a first-instance judgment, you could go to a special chamber of the appeal court of Aix-en-Provence. The foreigners protected by the Capitulations did not pay taxes to the Ottoman Public Treasure. As Gaston Gaillard observes, these advantages could be understood in 16th and 17th centuries, but, since 19th century, they are an instrument of domination.¹⁸ Just one quote in this regard: “It must be acknowledged that the Capitulations, the extension of which led to the improper interference of foreign nations in the home affairs of the Ottoman State and gave them a paramount power over it, formed one of the chief causes of the modern ruin of Turkey, by weakening and disintegrating it.”¹⁹ You can attribute such a sentence to a Kemalist in 1920-1921: Everybody will believe you.

He also emphasizes that separatist elements (Armenian ones, but not only them) used the foreign posts offices, escaping the Ottoman censorship largely, to spread propaganda and to communicate between themselves.²⁰ This is probably the most original of the book, particularly for a Frenchman in 1920: The case for the suppression of the Capitulations. It is even more original as a large part of the people who opposed the territorial clauses of the Sèvres treaty - especially among the centrists and the conservatives - hoped, at least in 1920, that if France prevented these clauses from being implemented, it would be a way for the Capitulations to be maintained, at least for a part. As late as 1922, when the Turkish national movement was incomparably stronger than in 1920, a significant part of the people who firmly supported the territorial aspirations of Ankara were saying: We should not suppress the Capitulations, at least not immediately; we should act like with Japan, namely keeping the Capitulations as long as the Ottoman judiciary system is not totally modernized, Westernized and secularized; after that, yes, we can suppress them. At that time, the tax exemptions were not supported anymore.²¹ As a result, *The Turks and Europe* is not only the voice of the public opinion and of the French military, this is the voice of an original writer, original in the positive sense of the word, of course.

18 Gaston Gaillard, *The Turks and Europe...*, pp. 20-25.

19 Ibid., pp. 20-21.

20 Ibid., pp. 24 and 48.

21 Maurice Honoré, « Pour la paix de l’Orient », *La Nouvelle Revue*, 1er mars 1922, p. 27 ; Maurice Honoré, « En Orient », *La Nouvelle Revue*, 1er octobre 1922, p. 201.

Quite logically, the book includes a detailed criticism of the reinforced occupation of Istanbul by March 1920, as well as of the British policy in general.²² He blames the “Club of the Friends of England”. They “sought in every possible way to increase the number of the adherents of that committee, which was subsidized by the British High Commissioner, and whose chief aim was that the Turkish mandate should be given to England.”²³ In other words, not surprisingly, he opposes the few Turks who believed that Britain could be the guarantor of the territorial integrity of the Ottoman Empire. But beside that, he criticizes the project of David Lloyd George and Woodrow Wilson to dismember the Ottoman Empire. He does so for ethnical reasons (I do not need to emphasize again what he thought about the Turks), but also for reasons of French national interests, in the sense that he opposes the extreme severity of the Anglo-Saxon powers vis-à-vis the Turks and their laxity vis-à-vis Germany. This is something very common, this time, in France, from the Communists to the far right, to say: Why should the Turks be more punished than the Germans? It was Germany that invaded Belgium and France, it was not the Turks. The Anglo-Saxon powers told France: You cannot annex Saarland without referendum because there is a majority of Germans. But why should Greece annex Edirne, a territory with a Turkish majority? Gaillard, in presenting this kind of arguments, is very representative of his compatriots of this time. He is also representatives of his time when he blames David Lloyd George for his absence of firmness concerning the German reparations and war crimes:

“In this answer the Allies again reproached the Turks with their atrocities without mentioning the atrocities committed by the Armenians against the Turks; and yet at that time Mr. Lloyd George seemed to have wholly forgotten the German atrocities, for he did not say a word about the punishment of the war criminals, and seemed ready to make concessions as to the reparations stipulated in the treaty with Germany. Why should the Turks be chastised as was said at the time if the other criminals were not punished? Was it merely because they were weaker and less guilty than the Germans?”²⁴

Nevertheless, this is not an Anglophobic book. Just one quote in this regard:

“for the so-styled imperialist policy of Queen Victoria or King Edward, though it has been violently criticised, had really kept up the old traditions of British Liberalism, and had nothing in common with the

22 Gaston Gaillard, *The Turks and...*, pp. 159-271 and passim.

23 Ibid., p. 159.

24 Ibid., p. 252.

greed and cool selfishness of such demagogues and would-be advanced minds as Mr. Lloyd George, who stands forth before the masses as the enemy of every imperialism and the champion of the freedom of peoples.”²⁵

One more time, this is something common in the French public opinion of the time, to say: We are not against the British people, we are against the current British government.²⁶ You can find that, for example, in the articles of Claude Farrère, who invokes the fact that he has a lot of British friends, as well as his admiration for British writers.²⁷

With who Gaillard asks to deal? This time, he is less original than on the Capitulations. He praises Kemal, he writes Kemal has great qualities of leadership, is a great soldiers. He underlines the fact that Kemal had disagreements with Enver, Enver being the less liked Young Turk leader in Paris at that time, it is a powerful argument in 1920-1921.²⁸ But also recommends to deal with Sultan Vahdettin,²⁹ because in 1919-1920, there still was a significant number of French who say: The Sultanate will not be abolished, so we should try to shift the policy of Vahdettin from a British orientation to a French orientation; and actually, Vahdettin made some statements allowing a certain hope in this regard.³⁰ Eventually, he remained in the hands of Britain, but, in 1920, you could honestly think that he would not always remain so.

To conclude this first part of my presentation: Gaillard emphasizes that the Western powers should not commit in 1920-1921 the same error than in 1912-1913, namely during the Balkan wars: The Ottoman Empire was left alone by the Western powers in front of Russia; it pushed the Ottomans in the arms of Germany. If this error is repeated, the Turks will ally Germany again, and why not Soviet Russia.³¹

25 Ibid., pp. 228-229.

26 Berthe Georges-Gaulis, « La paix orientale I », *L'Opinion*, 25 septembre 1920, pp. 345-347 ; « La paix orientale II », *L'Opinion*, 9 octobre 1920, pp. 399-401 ; Jacques Bardoux, *Lloyd George et la France*, Paris : Félix Alcan, 1923.

27 Claude Farrère, « La Turquie ressuscitée — Choses vues », *Les Œuvres libres*, décembre 1922, pp. 5-92.

28 Gaston Gaillard, *The Turks and...*, pp. 62-68, 87, 96-97 and 183-185.

29 Ibid., pp. 89, 110, 164, 218-219, 249, 274, 349-350 and 356.

30 Robert Raynaud, « Une interview de Mehmed VI », *Journal des débats*, 22 septembre 1919, p. 4.

31 Gaston Gaillard, *The Turks and...*, pp. 61 and 114-120.

II) The importance of the Turkish barrier against Communism, and Russian expansion in general

This is not something extremely original, in the French public opinion, in 1920, because, after the defeat of General Anton Denikin, one of the main White Russian military leaders, at the end of 1919,³² there was an increasing number of French journalists, from very various political stance, presenting Türkiye as a barrier against Communism.³³ What is original in Gaillard from this perspective is that he defended such a position before the defeat of General Denikin. In a booklet he had published in 1919, on the Communists and the non-Russian elements of the previous Russian Empire, he expressed a deep distrust for the Russian national culture. This is not racist, in the sense that his reasoning has nothing to do with blood, genetics or anything like that; but he affirms that the Russian traditional culture is a fertile field for Communism, that it is not a coincidence if the Communist ideas are popular in Russia. Gaillard is not a Russophile at all. He does not trust most of the Russians. He trusts much more the Baltic peoples and the North Caucasian peoples.³⁴ One more time, Gaillard criticizes the British policy. Just one quote:

“The English, who are prone to believe only what affects them, did not seem to dread the Bolshevik peril for Europe, perhaps because they fancied England was quite secure from it; on the contrary, they thought this peril was more to be dreaded for the populations of Asia, no doubt because it could have an easier access to the English possessions.”³⁵

It is a common grievance to claim that David Lloyd George did not see the Communism danger and it has a strong factual basis: The British government provided a very limited help to Poland in summer 1920, when Soviet Russia tried to invade this country with a very clear, very openly expressed aim to invade Germany next. Marshal Mikhail Tukhachevsky said: “To us Warsaw! To us Berlin! To us Europe!” So, this criticism of the British policy makes sense.

For Gaillard, the biggest possible Türkiye, with the territories inhabited by a majority of Turks, is a necessity to prevent Communism from invading from

32 For a first-hand account: Konstantin Popov, *Souvenirs d'un grenadier du Caucase. 1914-1920*, Paris: Payot, 1931.

33 Jacques Bainville, « Conférence de la paix — Le casse-cou oriental », *Excelsior*, 23 février 1920, p. 2 ; Camille Vergniol, « La France en Orient et les affaires de Turquie », *Le Monde illustré*, 21 août 1920, pp. 120-121.

34 Gaston Gaillard, *Le Mouvement panrusse et les allogènes*, Paris : Chapelot, 1919 ; Gaston Gaillard, *The Turks and...*, pp. 95-96.

35 Gaston Gaillard, *The Turks and...*, p. 95.

reaching South-Eastern Europe and the Arab lands. He insists on the religious dimension of the issue: Islam is, according to him, an “individualist” religion (in the positive sense of the world), and added to the Turkish culture, it is efficient to block Communism. He argues: We should not persecute the Turks; we should not deprive them from their own territories, and we should make an agreement with them.³⁶ One more time, it is a popular idea, but Gaillard went further.

He discussed pan-Turanism, committing some inaccuracies but this is the work of a journalist in 1920, this is not the work of a historian having all the documents on his table. He did not criticize pan-Turanism at all. Barely implicitly, he explained that pan-Turanism could be useful against the Communist, and more generally Russian, ambitions.³⁷ Again, it makes sense. The last main White Russian army, led by Piotr Wrangel, was destroyed by the Bolsheviks in November 1920, the last remnants of White Russian forces were crushed in mid-1921 and in autumn 1922, but in Central Asia, this is not until 1926 that the Bolshevik army stopped fighting organized military units, and there were still clashes until 1930s.³⁸ So, this is not a stupid idea to suggest that pan-Turanism is a bigger barrier against Communism than Türkiye alone.

Nevertheless, Gaillard does not limit his reasoning to pan-Turanism. In *The Turks and Europe*³⁹ and even more in his 1919 booklet, he emphasizes the importance of the Chechens, Daghestanis and other Muslim peoples of North Caucasus and he deplores that the Peace Conference did not recognize the North Caucasian Republic. This is more original, but this is not completely unique. We can make in this regard a comparison with Henry Franklin-Bouillon, the famous negotiator of the peace agreement signed in Ankara in October 1921. Franklin-Bouillon began to be involved in these issues at the end of 1920, yet, if you read his first article and his first interview, you see that he did not advocate a support for the Turks only. He said: We should have a Caucasian barrier, including by the reconquest of Azerbaijan and North Caucasia, to have a broader protection against Communism.⁴⁰ Considering the fact that the boundaries had moved during the two previous years, the Bolsheviks had experienced both heavy defeats (against Poland, for example)

36 Ibid., pp. 147-150.

37 Ibid., pp. 304-306.

38 Jonathan Smele, *The 'Russian' Civil Wars, 1916-1926: Ten Years That Shook the World*, Oxford-New York: Oxford University Press, 2016.

39 Pp. 359-362.

40 Henry Franklin-Bouillon, « L'intérêt commun des alliés exige une politique nouvelle en Orient », *Le Matin*, 28 novembre 1920, p. 1 ; Henry Franklin-Bouillon, « Le Caucase, clef de voûte de l'Orient », *Le Matin*, 18 décembre 1920, p. 1.

and clear victories (against General Wrangel, for instance), that the Daghestani insurrection was ongoing, and that Soviet Russia was exhausted, in the context of 1920, it was not a crazy project, it was not an utopia.

That having been said, Gaillard is not interested in the Turkic world and North Caucasus only. He presents pan-Islamism a positive way. He does not define it as political and argues that the Westerners should deal with the fact that there is a feeling of philosophical solidarity among the Muslims. He does not believe in any project of a huge, theocratic Muslim state, from Morocco to Indonesia (and the next events proved him right). But he argues: There is an institution, the Caliphate, and we should support it in order to prevent Communism from being spread in the Near East and the Arab world. That is why he describes the Syrian, and even Muslim Indian supporters of the Turkish national movement.⁴¹ This is not completely isolated in France in 1920, far from that. In May 1920, there was a Socialist meeting against what became the Sèvres treaty, with Indian Muslims. Even more relevant is the meeting of June 1920, by more mainstream personalities, such as Senator Anatole de Monzie and Paul Bourdarie, a man of the big business. Indian Muslims were invited to show them that France was with them. The participants strongly encouraged the French government to refrain from signing a text they considered shameful, unfair and unrealistic.⁴² So, when Gaillard describes in detail the pro-Turkish activism in India, this is not only to expose the British policy, but also because in France, the elites opposed to the Sèvres treaty were often linked to the Indian Muslims, something rarely known today. It deserves much more attention in the current scholarship. Like some participants of the June 1920 conference, such as Claude Farrère, Gaillard regretted the suppression of the Caliphate by Kemal Atatürk in 1924, arguing that it was an important institution. Probably Gaillard did not understand how much the Caliphate had become a point of convergence of the anti-secular oppositions, but this is true that the Ottoman Caliphate had a moderating influence on Islam in general, something missing today. So, his reasoning is not completely absurd.

41 Gaston Gaillard, *The Turks and...*, pp. 122-137, 190-197, 204-208, 322-325 and 345-356.

42 Jean Longuet, « L'Islam et le Socialisme », *Le Populaire*, 29 mai 1920, p. 1 ; Paul Bourdarie, « Pour la Turquie », *Revue indigène*, avril-juin 1920, pp. 67-79.

III) Gaston Gaillard in front of the Greek and Armenian nationalist claims

A) *The Greek claims*

“Indeed, no good reason could be given in support of this decision. By the help of misleading or false information cleverly worded and widely distributed by a propaganda which overwhelmed the Press and was only equalled by the propaganda carried on by Poland political maneuvers induced the Allies to allow Greece, who wished to become ‘Greater Greece’ and wanted Epirus, Thrace, Constantinople, Smyrna, Trebizond, and Adana, to occupy a region belonging to Anatolia, where the Turkish element predominates more than in all the rest of the Ottoman Empire, for there are only 300,000 Greeks against about 1,300,000 Turks.”⁴³

This quote summarizes virtually all the arguments of Gaillard concerning this issue. This quote is largely accurate in the sense that the Turks had a large majority everywhere in Western Anatolia and Eastern Thrace, that the Greek propaganda was completely false and misleading,⁴⁴ and actually Gaston Gaillard provides strong evidence in this regard, in particular the report of the Anglo-French-American-Italian investigative commission on the Izmir events: “The inquiry has proved that since the armistice the general condition of the Christians of the vilayet of Aidin has been satisfactory, and their security has not been threatened.”⁴⁵ One of the Western journalists who spread the fake documents affirming otherwise was René Puaux, paid by the Greek government, at least since the Balkan wars.⁴⁶ These facts are not exposed in Gaillard’s book, it is mentioned for your understanding.

This was very common in the French public opinion at that time, to explain that the Turks have a large majority in the territories in the territories claimed by Greece and, as a result, that these claims are against all realities.⁴⁷ Something much more original is his emphasis on the Greek anti-Semitism, especially the

43 Gaston Gaillard, *The Turks and...*, p. 50.

44 Justin McCarthy, “Greek Statistics on Ottoman Greek Population,” *International Journal of Turkish Studies*, Vol. 1, No. 2, Autumn 1980, pp. 66-67.

45 Gaston Gaillard, *The Turks and...*, pp. 50-51.

46 Nicolas Pitsos, *Marianne face aux Balkans en feu : perceptions des guerres balkaniques de 1912-1913 dans l'espace médiatique français*, thèse de doctorat, Inalco, 2014, p. 609, <https://theses.hal.science/tel-01368947v1/document>

47 « Faut-il chasser les Turcs de Constantinople ? », *L'Information*, 12 janvier 1920, pp. 1-2 ; Georges Scelle, « La dynamique du traité turc », *Le Rappel*, 5 juin 1920, p. 1 ; « La France va-t-elle reprendre sa place en Orient ? », *Le Petit Journal*, 20 décembre 1920, p. 1 ; Berthe Georges-Gaulis, *Le Nationalisme turc*, Paris : Plon, 1921, pp. 46-50 ; Pierre Loti, *La Mort de notre chère France en Orient*, Paris : Calmann-Lévy, 1920, pp. 21-27, 31 and 67-74.

economic Greek ant-Semitism. He gives the example of Salonika, where the Jewish and foreign activities were diminished by various measures of discrimination, persecution and so on.⁴⁸ This is true: Greek anti-Semitism was particularly high at that time; all the studies on the blood libel, namely the false accusations of “ritual murder” by the Jews prove that the Greek community was the most represented among the slanderers and all the studies on anti-Semitism in the late Ottoman Empire demonstrate that the economic component was very important.⁴⁹ The fact that the Jewish traders were more honest than most of the Greek traders only incited a certain number of them to spread this kind of slanders and to attack Jews.

Why this originality? I am not completely sure, but what I can say with certainty is that Gaillard was one of the few journalists, in 1920, to write about the Russian anti-Semitism, especially the anti-Semitism of White Russians, during the civil war; and he was praised by the Jewish newspaper *L'Univers israélite*.⁵⁰ He had this sensitivity. He underlined the similarity between the anti-Turkish and anti-Jewish prejudice. All that is coherent.

Quite logically, Gaillard criticized the British policy concerning the Greco-Turkish conflict. Just one quote:

“Mr. Lloyd George had already guaranteed to Turkey the possession of that region on January 5, 1918, when he had solemnly declared : ‘Nor are we fighting to deprive Turkey of its capital, or of the rich and renowned lands of Asia Minor and Thrace, which are predominantly Turkish in race,’ and he had repeated this pledge in his speech of February 25, 1920.”⁵¹

This a very clever attack to oppose to Lloyd George his own statements. At the same page, Gaillard also quotes another statement of Lloyd George, in March 1920, when he welcomed Muslim Indians asking him to maintain Eastern Thrace in Türkiye and answers them in claiming a Greek majority in this region. This is not only false, but also against what Lloyd George had declared earlier.

48 Gaston Gaillard, *The Turks and...*, p. 206.

49 Paul Dumont, “Jewish Communities in Turkey during the Last Decades of the Nineteenth Century in the Light of the Archives of the Alliance Israélite Universelle,” in Bernard Lewis and B. Braude (ed.), *Christian and Jews in the Ottoman Empire*, New York: Holmes & Meier, 1982, vol. I, p. 222; Leon Kontente, *L'Antisémitisme Grec en Asie Mineure (Smyrne 1774-1924)*, Istanbul : Libra, 2015 ; Stanford Jay Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, New York-London: New York University Press, 1991.

50 « La presse et la question juive », *L'Univers israélite*, 30 janvier 1920, p. 442.

51 Gaston Gaillard, *The Turks and...*, p. 197.

B) The Armenian claims

The Armenian issue is not something completely new in the work of Gaillard in 1920. The year before, in a booklet, he had criticized the main Armenian nationalist party, the Armenian Revolutionary Federation, because of its tactical alliance with the Bolsheviks and also because of the slaughters of Azeris,⁵² something which was not widely known in the French public opinion, at least in 1919. Regardless, in 1920, he comes much further into the details, and he gives to his readers the historical depth of this issue.⁵³ He rightfully observes that this question emerged in the 1850s, when Tsarist Russia started sending agitators to the Ottoman Armenians. He always emphasizes the fact that the hostility between Armenians and Turks is not something old, but something that dates back 19th century. Before the Russian interventions, before some British so-called Armenophiles incited them, there was no conflict, which is historically true⁵⁴. He mentions the Zeytun rebellion of 1862, which is actually the first Armenian nationalist revolt. He mentions the fact that during the bloody events of eastern Anatolia in 1890s, in Istanbul in 1896 and Adana in 1909, there were killed civilians on both sides, not only Armenians killed by Kurds and Turks, but Kurds and Turks killed by Armenians.⁵⁵

More original is his description of the Russian repression of 1903-1908. He does not restrict his description to the Russian incitement among the Ottoman Armenians, he adds that the Russian state was much harsher for the Armenian Gregorian church, at least in 1903-1908, than the Ottoman state ever was. The Ottoman state never confiscated the properties of the Armenian church, something that was done in Russia in 1903-1908.⁵⁶ I think such a remark is still quite relevant in the debate today.

Another interesting contribution of Gaston Gaillard to the knowledge of his readers is made by the pages on the 1912-1914 years,⁵⁷ namely when Russian raised the Armenian issue one more time, asked for “reforms” which actually were an autonomy for an Armenia that did not exist, because, as he emphasizes, there was no Armenia in any province (TR: vilayet), unlike Crete (which had

52 Gaston Gaillard, *Le Mouvement panrusse...*, pp. 40-41.

53 Gaston Gaillard, *The Turks and...*, pp. 274-304.

54 On the Russian role, see, for instance, Sean McMeekin, *The Russian Origins of the First World War*, Cambridge (Massachusetts)-London: Harvard University Press, 2011. For a recent study on the British component of this issue: Justin McCarthy, *The British and Turks. A History of Animosity, 1893-1923*, Edinburg: Edinburg University Press, 2022, p. 7-72.

55 Gaston Gaillard, *The Turks and...*, pp. 275-276 and 280-284.

56 *Ibid.*, p. 284.

57 *Ibid.*, pp. 287-289. Also see Justin McCarthy, *The British and...*, pp. 292-324.

a Greek majority) or Mount Lebanon (which had a Maronite majority). Beside the “reforms”, he mentions the participation of the Armenian Revolutionary Federation to the Bulgarian war effort against the Ottoman Empire in 1912-1913,⁵⁸ something later confirmed even by Armenian nationalist scholars such as Richard Hovannisian in the U.S. or Gaïdz Minassian in France.⁵⁹ He also exposes a fact that is too rarely known even today, namely the project of the Hunchak party to assassinate Committee Union and Progress leaders.⁶⁰ All these facts are presented by Gaillard in order to prove that the rebellions of 1914-1915 did not emerge from nowhere and were not the rebellion of a completely oppressed people, far from that.

I would like to quote a very interesting and very accurate remark he made, about the situation in 1914:

“Yet these committees [ARF, Hunchak, Reformed Hunchak, Ramkavar] carried on their activities separately, and sent instructions to the provinces that, if the Russians advanced, all means should be resorted to in order to impede the retreat of the Ottoman troops and hold up their supplies, and if, on the contrary, the Ottoman army advanced, the Armenian soldiers should leave their regiments, form themselves into groups, and go over to the Russians.”⁶¹

This is exactly what happened.⁶² Then, Gaillard describes the rebellion at Erzurum, Beyazit, etc., and provides alas rarely used today, a quote from Aram Manoukian, who was the main leader of the Armenian rebellion at Van. Manoukian said to the Russians, during a event that took place after the success of the rebellion:

“When we rose a month ago, we expected the Russians would come. At a certain moment, our situation was dreadful. We had to choose between

58 Gaston Gaillard, *The Turks and...*, pp. 286-287.

59 Richard Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence. 1918*, Berkeley-Los Angeles-London : University of California Press, 1967, pp. 31-32. Gaïdz Minassian, *Géopolitique de l'Arménie*, Paris : Ellipses, 2005, p. 15.

60 For original documents on this plot: *Armenian Activities in the Archive Documents*, Ankara: ATASE, Vol. III, 2006.

61 Gaston Gaillard, *The Turks and...*, p. 289.

62 Edward Erickson, *Ottomans and Armenians. A Study in Counter-Insurgency*, New York-London: Palgrave MacMillan, 2013, pp. 143-212; Maxime Gauin, “Uneven Repression. The Ottoman state and its Armenians,” in Edward Erickson (ed.), *A Global History of Relocation in Counter-Insurgency Warfare*, London-New York: Bloomsbury Academics, 2019, pp. 118-140; Justin McCarthy, Esat Arslan, Cemalettin Taşkıran and Ömer Turan, *The Armenian Rebellion at Van*, Salt Lake City: University of Utah Press, 2006, pp. 176-232; Stéphane Yerasimos, « Caucase, la grande mêlée (1914-1921) », *Hérodote*, n° 54-55, 4e trimestre 1989, pp. 155-159.

surrender and death. We chose death, but when we no longer expected your help, it has suddenly arrived.”⁶³

I would like to stop one minute here. Manoukian said: “We had to choose between surrender and death.” He did not say: “We had to choose between victory and death.” It means he had the possibility to surrender and to survive. Nowhere in his statements, he pretends that his rebellion was an act of self-defense. This was printed in an Armenian newspaper, *Hayasdan*, in July 1915. This kind of confessions, I think, should be used more often. They are not many. In July 1915, Manoukian probably thought that the complete victory of the Armenian nationalists would happen very soon and, as a result, expressed himself more freely than later. In any case, this is a very significant contribution of Gaillard to have found this quote.

Gaillard is also very honest when he makes a kind of mea culpa concerning the Armenian losses:

“It is impossible to trust the information according to which the number of the Armenians slaughtered by the Turks rose to over 800,000 and in which no mention is made of any Turks massacred by the Armenians. These figures are obviously exaggerated [...] We are the more anxious to correct these figures as in 1916, at a time when it was difficult to control them, we gave about the same figures in a note to the Société d’anthropologie as to the demographic consequences of the war.”⁶⁴

Nothing forced him to make such an explicit self-criticism. It gives more credibility to his 1920 book, I think.

But he does not limit himself to the pre-1914 events and to the 1914-1915 tragedy, he also presents what were the most recent events for him. Especially, he provides a detailed description of the efforts of James Gerard, who was the nominal leader of the American Committee for the Independence of Armenia and of the British-Armenian Committee to obtain an Armenian from Karabakh to Mersin. It failed because even the cabinet of Lloyd George found such an Armenian impossible.⁶⁵ An incidental remark, not included in Gaillard’s book: As early as 1919, the French Minister of Foreign Affairs wrote that an Armenia from the sea to the sea would be “a wonderful project, where only the Armenians would miss!” and called “megalomaniacs” the promoters of these

63 Gaston Gaillard, *The Turks and...*, p. 292.

64 *Ibid.*, p. 293.

65 *Ibid.*, pp. 296-304. On the ACIA: Gregory Aftandilian, *Armenia: Vision of a Republic. The Independence Lobby in America, 1918-1927*, Boston: Charles River Books, 1981.

claims.⁶⁶ In other words, he mocked the claims for a “huge” territory were there are no or few Armenians.

As Gaillard is not Anglophobic, he makes, to substantiate his case against the “Integral Armenia”, a quote from Lord Curzon, answering Gerard in front of the Chamber of Communes: “It must be owned the Armenians during the last weeks did not behave like innocent little lambs, as some people imagine. The fact is they have indulged in a series of wild attacks and proved bloodthirsty people.”⁶⁷ In the posthumously published diary of Avetis Aharonian (chair of the Delegation of the Armenian Republic), there is an account of a harsh discussion with Lord Curzon, on this issue, and Aharonian himself does not deny the British reports; he accuses the Azerbaijani reports of exaggeration but avoids any criticism of the British ones.⁶⁸

This is an interesting point of Gaillard on the Armenian issue, but this is not the only one on the post-1918 events. He also provides a fair description of the Harbord report, something Prof. Seçil Karal Akgün knows better than anybody else here.⁶⁹ This report provoked the end of the plans for an U.S. mandate on Armenia.⁷⁰

Gaillard’s conclusion on the Armenian issue as it was in summer 1920 is well-founded: “Under these circumstances the complete solution of the Armenian problem was postponed indefinitely, and it is difficult to foresee how the problem will ever be solved.”⁷¹ It was written before the crushing defeat of the Republic of Armenia (October-November 1920). It proves the lucidity of the author on this question. Precisely, his lucidity was praised by contemporary reviewers and it leads us to my fourth and last part.

IV) The reception and the posterity of the book

A few words of context to begin with. There was an evolution of the French press in summer and autumn 1919: The dominant trend became more favorable to the Turkish point of view. The period December 1919-February 1920 was a

66 Le ministre des Affaires étrangères au ministre de la Guerre, 1er mars 1919, AMAE, P 16671.

67 Gaston Gaillard, *The Turks and...*, p. 299.

68 Avetis Aharonian, “From Sardarapat to Sèvres and Lausanne. A political Diary,” *Armenian Review*, XVI-3, Autumn 1963, pp. 52-53.

69 Seçil Karal Akgün, “The General Harbord Commission and the American Mandate,” in George S. Harris and Nur Bilge Criss (ed.), *Studies in Atatürk’s Turkey. The American Dimension*, Leyden-Boston: E. J. Brill, 2009, pp. 55-82.

70 Gaston Gaillard, *The Turks and...*, pp. 302-304.

71 Ibid., p. 304.

turning point, with a wave of articles (from the Marxists to the far right) against the projects to deprive the Turks from Istanbul.⁷² From February to October 1920 against the Sèvres treaty and its drafts.⁷³ As a result, the book of Gaston Gaillard arrived in a favorable context. He said what many people in the French press said, too, at that time.

The Turks and Europe obtained favorable reviews in quite different newspapers. *Le Figaro*, the daily of the center-right bourgeoisie, recommended the book: “We could not advise too much to read this book to all those who are concerned by the future of France in the East.”⁷⁴ On the left, *La Petite République* did not publish exactly a review, but a excerpt of the book, printed with a recommendation, and this part is on the Armenian issue.⁷⁵ It may be noticed that both *Le Figaro* and *La Petite République* had supported Alfred Dreyfus, an officer unfairly accused of spying for Germany at the end of 19th century and eventually rehabilitated in 1906.

Another convergence is maybe even more remarkable. One of the warmest recommendations for *The Turks and Europe* went from the leading Jewish newspaper, *L’Univers israélite* (“Mr. Gaillard is not only an excellent defense attorney [for the Turks]; he is also a very wise historian”).⁷⁶ Yet, barely less warm is the review of a far rightist daily, *La Libre Parole*⁷⁷. Of course, *La Libre Parole* did not elaborate on the Jewish component of Gaillard’s book, but the reviewer approved all the arguments in cited in his article. Such a convergence is, I think, significant.

72 Among others: « La question turque et l’opinion anglaise », *L’Écho de Paris*, 27 décembre 1919, p. 3 ; « La paix du Levant », *La Lanterne*, 27 décembre 1919, p. 1 ; Pertinax (André Géraud), « Les Turcs hors de Constantinople ? », *L’Écho de Paris*, 1er janvier 1920, p. 3 ; Paul Louis, « Constantinople ! », *Le Populaire*, 2 janvier 1920, p. 1 ; Pierre Bernus, « Constantinople et la paix de l’Europe », *Journal des débats*, 2-3 janvier 1920, p. 1 ; Jacques Bainville, « La France “dans un coin” », *L’Action française*, 3 janvier 1920, p. 1 ; Charles Saglio, « Pour les Turcs — L’héritage du sultan », *L’Œuvre*, 5 janvier 1920, p. 1 ; Humbert de Gallier, « Constantinople et les Détroits », *Le Figaro*, 5 janvier 1920, p. 1 ; Pierre Loti, « Lettre ouverte à M. le ministre des Affaires étrangères », *L’Œuvre*, 23 janvier 1920, p. 1 ; Henri Mylès, « La question turque », *L’Europe nouvelle*, 24 janvier 1920, pp. 112-113.

73 In addition to the articles cited in note 17, see, for example: Georges Scelle, « De Moscou à Constantinople », *L’Information*, 7 mars 1920, p. 1 ; Saint-Brice, « Les clauses essentielles du traité turc », *Le Journal*, 10 mai 1920, p. 1 ; Berthe Georges-Gaulis, « Pourquoi le traité turc ne sera pas appliqué », *L’Opinion*, 22 mai 1920, pp. 561-562 ; René d’Aral, « Notre politique en Orient », *Le Gaulois*, 27 juin 1920, p. 1 ; Étienne Rey, « Il y a diplomates et diplomates », *L’Intransigeant*, 12 août 1920, p. 1 ; Pierre Loti, « Un traité qui dignement couronne la série d’âneries de notre politique orientale », *L’Œuvre*, 20 août 1920, pp. 1-2 ; Bernard Guinaudeau, « La paix turque », *Le Radical*, 4 octobre 1920, p. 1.

74 « Chez le libraire », *Le Figaro*, 12 décembre 1920, p. 2.

75 Gaston Gaillard, « Autour du traité L’Arménie », *La Petite République*, 13 décembre 1920, p. 3.

76 « Le problème turc et la question palestinienne », *L’Univers israélite*, 31 mars 1922, pp. 5-7.

77 Charles Felgères, « Un plaidoyer pour la Turquie », *La Libre Parole*, 21 juin 1921, p. 3.

Beside these newspapers, more specialized publications approved *The Turks and Europe*. The business-friendly daily *Le Sémaphore de Marseille* enthusiastically suggest a “book which, we are repeating it, deserves to be read and meditated” and has “an impressive strength.”⁷⁸ Correspondingly, *L’Asie française*, the main organ of the French imperial interests in the East considered this volume to be a must read: “today like yesterday, one must read (and carefully read) *The Turks and Europe*.” *L’Asie française* writes: “we do not follow the author” in every of its arguments, without specifying the points of disagreements, but most probably, it is about the Capitulations, as this monthly wanted the maintain the judiciary Capitulations. Nevertheless, *L’Asie française* calls the work of Gaillard “a kind of manual on the Turkish issue”, the basic book.⁷⁹

On a more intellectual field, the *Revue des sciences politiques* approved a factually-based volume, including as far as the “dead-born Armenia” is concerned. The reviewer also approves the comparison between the errors concerning the Turks with the errors about the Austrian-Hungarian monarchy, the excessively harsh peace imposed to the Austrians and the Hungarians. This actually reinforced Germany, and this should not happen again.⁸⁰ *Le Monde nouveau*, in spite of its strong support for the British and American alliance, also recommended the “excellent” book of Gaston Gaillard.⁸¹

Not surprisingly, *The Near East*, the bulletin of the British missionaries was not very excited by *The Turks and Europe*, but they wrote: “That it is a careful summary of the events in undeniable” and the reviewer did not deny the existence of the 1914-1915 Armenian rebellions, even if he tried to justify them. Similarly, he admits the slaughter of Azeris in 1920, even if he tried to find extenuating circumstances.⁸² I think Anglo-Saxon Armenophiles of today should read this review this profit, it would bring them a bit closer to the truth. To finish, I will surprise you in saying that the *Islamic Review*, published by Indian Muslims and their friends, published a favorable appraisal of *The Turks and Europe*, “devoted to a vigorous advocacy of the Turkish cause.”⁸³

Concerning now the posterity, the book was re-discovered by the Turks mostly at the end of 1990s. In Kâmuran Gürün’s *The Armenian File*, there is

78 « Les livres », *Le Sémaphore de Marseille*, 10 février 1921, p. 3.

79 « Bibliographie », *L’Asie française*, avril 1921, p. 175.

80 Jean Vergeot, « Comptes-rendus critiques », *Revue des sciences politiques*, XLIV, avril-juin 1921, pp. 301-302.

81 Raoul Labry, « Turquie : documents récents », *Le Monde nouveau*, 1921, pp. 697-699.

82 “A critic of England,” *The Near East*, 29 January 1922, p. 85.

83 “Reviews,” *Islamic Review*, April 1922, p. 192.

not a single reference to Gaillard. The first Turkish translation I found was published by Ege Üniversitesi in 2003, but it covered only the part on the Armenians. As far as I know, the first full translation was printed laster year (2021) and that is why this webinar is relevant with the actuality.

Conclusion

I have tried to present you the book of a honest journalist, who defended both common and original views. Beside this concrete example, I think in Türkiye and in some other countries, it should more understood that scholarship on anti-Turkish prejudices from UK and the U.S. is certainly a must. It has been done by various scholars,⁸⁴ but research on books supporting the Turks is not less needed.

84 Among others: Ayşe Tekdal Fildis, "The American Board's Vision of Protestant Anatolia and Fostering Armenian Nationalism 1810–90," *Middle Eastern Studies*, XLVIII-5, September 2012, pp. 735-747; Justin McCarthy, *The Turk in America. The Creation of an Enduring Prejudice*, Salt Lake City: University of Utah Press, 2010; Jeremy Salt, *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians. 1878-1896*, London-Portland: Frank Cass, 1993; Ömer Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, Ankara: TTK, 1998, pp. 52-54.

ALEKSANDER HATİSYAN VE KİTABI

Mehmet Arif DEMİRER*

I) Aleksander Hatisyan (1874 – 1945)

Hatisyan, uzman tıp doktoru ve Taşnak Partisi üyesi bir politikacı idi. Kısa hayat öyküsü şu şekilde özetlenebilir:

- 1900 – 1910: Doğduğu ve lise öğrenimini tamamladığı Tiflis'te doktorluk.
- 1910 – 1917: Nüfusu 160 bin olan ve 47 bin Ermeni'nin % 29 bir azınlık oluşturduğu¹ Tiflis kentinin Belediye Başkanı.
- 1914: Vorontsov-Dashkov önerisi doğrultusunda Ermeni Gönüllülerinin organizasyonu.
- 1917: Taşnak Partisi üyeliği.
- 14 Mart - 14 Nisan 1918: Trabzon (Barış Arayışı) Konferansı'nda Taşnak Partisi temsilciliği.
- 28 Mayıs 1918: Osmanlı Devleti'nin “ültilatomu” doğrultusunda “bağımsız bir devlet” olarak ilan edilen (kurulan) Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurucuları arasında ön saflarda.
- 29 Mayıs 1918: Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ve kendisinin başkanı olduğu bir heyetin barış antlaşmasını imzalamak üzere, anılan ültimatom koşullarına uygun olarak, Batum'a geldiğini Osmanlı Heyeti Başkanı Adliye Nazırı Halil Bey'e (Menteşe) bir “mektup”² ile bildiren kişi.

* TEKAR Vakfı Başkanı, demirer@kemalizm1938.org

1 https://tr.wikipedia.org/wiki/Tiflis#N%C3%BCfus_yap%C4%B1s%C4%B1

2 Bu mektup arşivlerimizde aranmalı ve bulunmalıdır. Ermenistan Cumhuriyeti'nin Osmanlı Devleti'nin ültimatomu ile kurulduğunun belgesidir.

- 4 Haziran 1918: Batum Barış ve Dostluk Antlaşması'nı Ermenistan Cumhuriyeti adına Heyet Başkanı olarak imzalayan Taşnak Partisi lideri. İlk Başbakan Kaçaznuni ise Trabzon'a gelen Taşnak Partisi heyeti üyesi. Bu antlaşma Osmanlı Devleti'nin imzaladığı son, Ermenistan Cumhuriyeti'nin ise ilk uluslararası antlaşmadır. Başlığı "Barış ve Dostluk Antlaşması" idi.
- 6 Haziran 1918: Kaçaznuni hükümetinde Dışişleri Bakanı
- 28 Mayıs 1919 – 5 Mayıs 1920: Ermenistan Cumhuriyeti'nin 2. Başbakanı. Başbakan olunca ilk iş olarak Doğu Anadolu'nun 6 Vilayetini (kağıt üzerinde) Ermenistan'a bağlayarak Birleşik Ermenistan'ı (United Armenia) ilan etti. Bugün "Birleşik Ermenistan" kavram olarak yerleşmiştir. Ermeniler (Diaspora) gerçekleşmesi için çalışıyor, bir gün gerçekleşeceğine inanıyorlar.
- NOT: 6 Haziran 1918 – 5 Mayıs 1920 tarihleri arasında Bakan ve Başbakan iken kurucusu olduğu devletin ilk ve en ayrıntılı uluslararası antlaşmasını imzalayan Hatisyan, 5 Mayıs 1920'de Taşnak Partisi'nin talebi nedeniyle istifa etmiş ve Oltu Savaşı'na bulaşmamıştır. İstifası Parti tarafından istenen Hatisyan, yine Parti tarafından Ermenistan Cumhuriyeti adına yetkilendirilerek yurtdışına para (kredi, altın vd.) bulmaya gönderilmiş, gittiği ülkelerde devlet başkanı gibi karşılanmıştır. Çok başarılı geçen bu seyahatten döndüğünde ülkesini Oltu Savaşı hezimetini nedeni ile "Kemalist Türkiye" ile yeni bir barış arayışı içinde bulmuştur.
- 25 Kasım – 2/3 Aralık 1920: Gümrü Barış Antlaşması görüşmeleri ve antlaşmanın imzalanması.

Hatisyan, Ermenistan Cumhuriyeti ile Türkler (Osmanlı Devleti ile Batum ve TBMM Hükümeti ile Gümrü) arasındaki iki ikili barış antlaşmasını heyet başkanı olarak imzalayan kişidir. Üçüncü bir barış antlaşması yoktur.

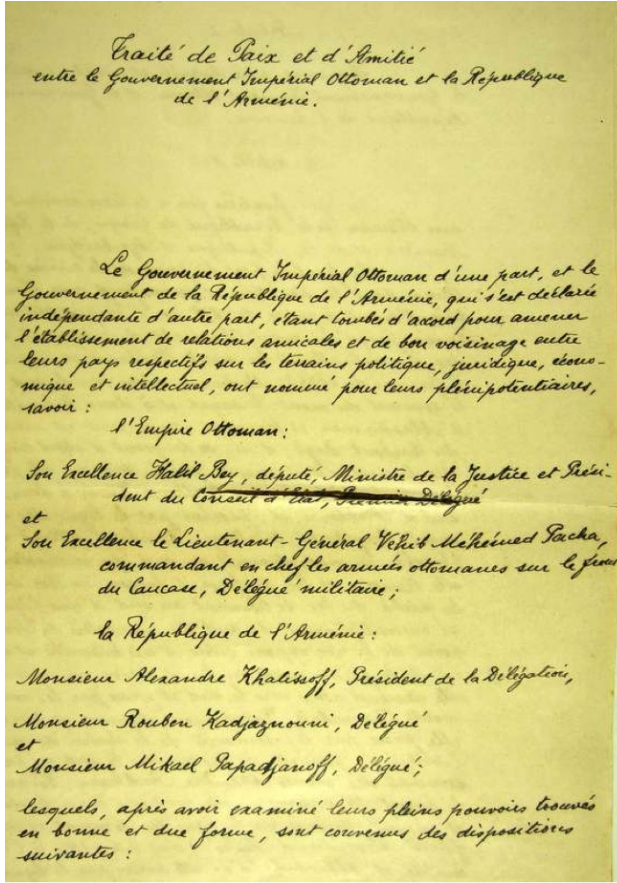
- 1921 – 1923: Ermenistan'ı işgal eden Bolşevikler tarafından kurşuna dizilmeyen ve yurt dışına gitmesine izin verilen Hatisyan, Tiflis ve İstanbul üzerinden Paris'e gitmiş ve Paris, Londra ve Lozan'da Türkiye aleyhinde yoğun çalışmalar yapmıştır.
- 1930: Büyük ölçüde, muhtemelen kitabın 20 bölümünün 19'unu, 1924 yılında kaleme aldığı Kitabı'nı 1930 yılında Atina'da Ermenice bastırılmış, 1945 yılında Paris'te, evinde ölmüştür. Özel hayatı (eşi, çocukları vd.) hakkında hiçbir bilgi yoktur. Lozan'dan (Temmuz 1923)

öldüğü 1945'e kadar 22 yılda toplam 135 000 dolar (2022 yılında 3 milyon dolar) harcadığı hesaplanmıştır.

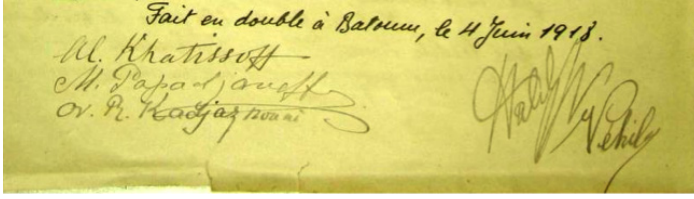
II) Hatisyan'ın Kitabı

Bu kitap hakkında ilk söylenecek, söylenmesi gereken, iki gerçek şudur: Ermeniler Hatisyan'ın kitabını sahiplenmemişlerdir. Başta Esat Uras olmak üzere bugün TEKAR Vakfı kitabın önemini idrak etmiş ve Vakıf, kitabın Türkçe ve İngilizce çevirilerini "dünyada ilk kez" yayımlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında Barış ve Dostluk Antlaşması

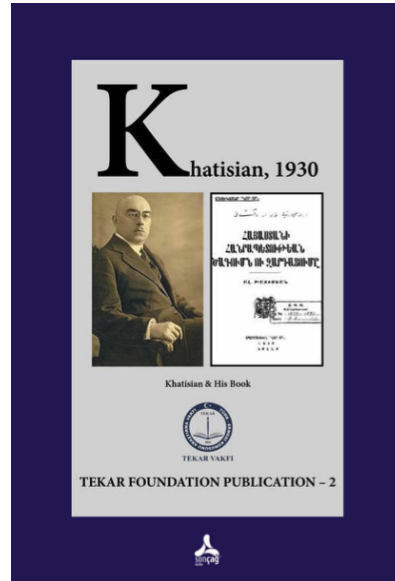
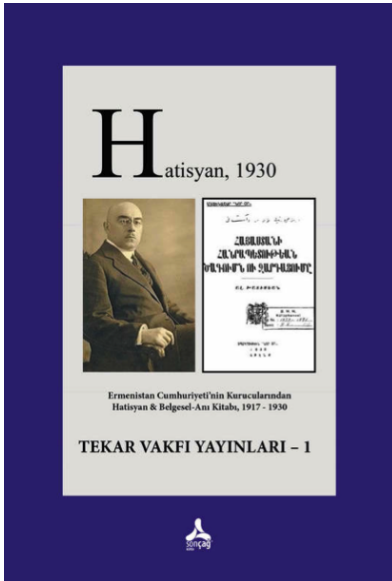
Hatisyan (Hatisof) Heyet Başkanı, Kaçaznuni üye

Batum'da 4 Haziran 1918'de iki nüsha olarak imzalanmıştır.

Erivan Merkezli 10 000 km² Ermenistan Cumhuriyeti, 4 Haziran 1918

1918 – 1930 tarihleri arasında 5 Ermeni 4 önemli kitap yayımlamıştır:

Pastırmacıyan (1912 yılında Osmanlı Meclisi Mebusan’da Erzurum Milletvekili, Büyük Savaş öncesinden başlayarak Savaş boyunca Ermeni Gönüllü taburlarının komutanı, 1918 yılında Ermenistan Cumhuriyeti’nin ABD Temsilcisi ve 22 Nisan 1920 ABD Ermenistan Cumhuriyeti’ni tanıdıktan sonra bu ülkenin ilk ABD Büyükelçisi) 1918 yılı Aralık ayında bir kitap yazmış, kitabı Boston’da Hairenik İngilizce olarak yayımlamıştır, 40 sayfa, artı 10 sayfa önsöz: *Why Armenia Should be Free*. Kitap Türkiye ve Türk düşmanlığı üzerine kaleme alınmıştır ve çok sayıda gerçek dışı bilgi içermektedir. Son yıllarda Ermeniler kitabın ciltli (VİP) ve ciltsiz yeni baskılarını yapıyorlar. Kitaba sahip çıkıyorlar.

Aharonyan (Ermenistan Cumhuriyeti adına Sevr Antlaşması’nı imzalayan, 1866 doğumlu Ermeni) BOGHOS NUBAR ile bir Muhtıra yayımlayarak 26 Şubat 1919 tarihinde Paris Barış Konferansı’na sunmuş ve Doğu Anadolu’nun 7 Vilayeti ile Çukurova’nın tamamını (Kilikya) talep etmiştir. Muhtıra 65 sayfadır, Fransızca ve İngilizce. İnternette erişilebilmektedir.

Kaçaznuni, 1923 yılında Viyana’da Ermenice bastırıldığı Manifestosu 77 sayfadır. Türkiye’de çok yanlış tanıtılmıştır. 1915 olaylarını inkar etmek değil tam tersine “kırım” olarak tanımlamıştır. İnternette erişilebilen, DİYASPORA’nın 1955 yılında yayımladığı İngilizce çevirisinde, “kırım” sözcüğü yerine “holocaust” kullanılmıştır.

Bu üç yayın $50 + 65 + 77 = 192$ sayfadır. Muhtırada yer alan tekrar niteliğindeki Fransızca 30 sayfa çıkarsa 162 sayfa.

Hatisyan’ın 1924 – 1930 yılları arasında yazdığı kitabı (*Ermenistan Cumhuriyeti’nin Doğuşu ve Gelişmesi*) tam 368 sayfadır.

Ermeniler işte bu kapsamlı kitaba sahip çıkmamışlardır. Kitaba sahip çıkmadıkları gibi Hatisyan’ın kendisine de sahip çıkmamışlardır. Bunun bir kanıtı, devletin ilk 4 başbakanını 2020 yılında Wikipedia (İngilizce 4 yazı) aracılığı ile dünya kamuoyuna nasıl tanıttıklarıdır.

İlk Başbakan, Batum Antlaşması’nda ikinci kişi, Gümrü’de yok, 1938’de nerede olduğu dahi bilinmeyen (ve de araştırılmayan) bir cezaevinde ölen Kaçaznuni: 9 sf.

İkinci Başbakan Hatisyan: 0.5 sf.

Üçüncü Başbakan, Oltu Savaşı'nın ve hezimetinin mimarı Ohanjanyan: 1 sf.

Dördüncü Başbakan, 18 Mart 1921 tarihli mektubu yazan Vratsiyan: 3.5 sf.

2022 yılında Hatisyan, Wikipedia'da terfi ederek yarım sayfadan bir sayfaya çıkmıştır. Bu sayede Moskova ve Harkov üniversitelerinde tıp öğrenimini tamamladıktan sonra uzmanlık için Almanya'ya gittiğini, 1900 yılında uzman-doktor olarak Tiflis'e döndüğünü ve Belediye Başkanı olmadan önce 10 yıl Tiflis'te doktor olarak çalıştığını öğrendik.

Devletlerinin kurucusu başbakanlarına bu ölçüde sahip çıkan (çıkmayan) Ermeniler, kitabı adeta aforoz etmişlerdir. Şimdi bu durumun nedenlerini kitabı irdeleyerek araştıralım:

Kitap 20 Bölüm olup Ermenice aslı 368, Türkçesi 456, İngilizcesi ise yaklaşık 550 sayfadır.

İlk 19 bölüm; 28 Şubat 1917'de Petrograd'da Rus İhtilali ile başlıyor, 8 Ağustos 1923'te hüsrana ve verdikleri sözlerin hiçbirini gerçekleştiremeyen büyük devletlere (başta İngiltere ile Fransa'ya) öfke içinde, her karşı karşıya geldiğinde yeni bir yenilgi aldığı için Türklere de Batum'dan beri var olan kompleksleri zirvede sona eriyor.

Lozan'dan 5 – 6 yıl sonra yazıldığını tahmin ettiğim 10 sayfa uzunluğundaki 20. Bölüm ise Sovyet sistemi içinde Ermenistan'ın durumunu, sorunlarını ve geleceğini irdeliyor ve şu sonuca varıyor: ABD ilişkileri (ekonomik ve siyasi ilişkiler) ve ABD merkezli Diaspora Ermeniler için çok önemlidir.

Şimdi 19 Bölümün bizim için artılarına ve eksilerine bakalım. Önce artılar:

28 Mayıs ve 4 Haziran 1918 tarihlerinde kaydedilen olaylar

Güney Kafkasya'da %26, Tiflis kentinde yaklaşık dörtte bir azınlık olan, komşuları Gürcüler ve Azerbaycanlılarla da barışık olmayan Ermenilere bir ultimatoma vererek ("şu gün ve şu saate kadar" diyerek) Ermenistan Cumhuriyeti'ni kurduran Osmanlı Devleti (Enver Paşa); bu devletle Batum'da bir "Barış ve Dostluk Antlaşması" imzalayarak, saldırıya uğraması durumunda da askeri yardım garantisi vererek, uluslararası tanınmışlık kazandırmıştır. Kitapta bu olaylar çok iyi anlaşılır bir şekilde işlenmiştir. (Artı No 1)

Böylelikle, görüldüğü gibi, komşumuz Ermenistan Cumhuriyeti Devletini (tarihte ilk Ermeni Devleti) biz Türkler kurdurmuşuz. Bu gerçeği yeterince kullanıyor muyuz? Örneğin şu soruyu soruyor muyuz, Boston ya da Kaliforniya'daki Ermenilere: (Sormuyorsak, neden sormuyoruz?)

“Biz Türkler; 1915 yılında gerçekleştirdiğimiz “fazahat” sonucu, soykırım amacı ile 1.5 milyon Ermeni’yi katletti isek, 2 yıl sonra, Ruslar da bölgeden çekilmiş iken Güney Kafkasya’da komşuları Gürcüler ve Azerbaycanlılar arasında sıkışmış ve %26 bir azınlık olan Ermenilere uluslararası diplomatik tanınmışlığı sağlayarak Ermenistan Cumhuriyeti’ni neden kurdurmuşuz?”

Hatisyan, Enver Paşa’nın şu söylediklerini tırnak içinde vermek cesaretini göstermiştir (Artı No 2):

“Ben ve arkadaşlarım; Ermenistan’ı yarattık, bununla Ermenilerin ulusal hislerini tatmin ettik ve Ermeni sorununu çözdük. Aynı zamanda da bunu Türkiye sınırları dışında Rus topraklarında yaptık...”

Hatisyan, Oltu Savaşı’na bulaşmamış olmakla birlikte tam 55 sayfa ayırmıştır (Bölüm 13) Çok sayıda belge içeren bu uzun bölümde savaşı kimin başlattığını açıklamamış olmakla birlikte iki belgeye yer vererek savaşı Ermenilerin başlattığını ve yazılı uyarıya rağmen durmadıklarını dolaylı bir şekilde ortaya koymuştur:

TBMM Hükümeti’nin Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey’in Ermeni mevkidaşına 24 Haziran ve 8 Temmuz 1920 tarihli mektupları ile 28 Temmuz tarihli cevap. (Artı No 3)

Artıların son halkası, Bölüm 14 (Gümrü görüşmelerinin tamamı), çok önemli bir “artı” niteliğinde, bugüne kadar hiçbir yayında bulunmayan bilgiler içermektedir. Bu bölümün sonunda 3 Aralık 1920 akşamı Karabekir Paşa’nın yardım önerisine de yer vermiş olmasını ben, Hatisyan’ın – (1930 yılında Diaspora Ermenilerine) görünmeye çalıştığı kadar- Türk ve Türkiye düşmanı olmadığı şeklinde yorumluyorum. (Artı No 4)

Kitabın eksilerine gelince; en önemli eksik, gereksiz ayrıntılar içeren Trabzon Konferansı bölümündeki SEYM³ ve Taşnak Partisi taleplerine hiç değinilmemiş olmasıdır:

3 Güney Kafkasya Parlamentosu. Nüfuslarına göre milletvekili sayıları: 33 Gürcü, 30 Azerbaycanlı ve 27 Taşnak Ermeni. Ayrıca 15 diğer etnik grup temsilcileri. Toplam 105 üye. Ermeniler %26 azınlık.

SEYM talepleri:

1. Barış yapalım.
2. Barış kalıcı olsun,
3. 1914 Sınırları geçerli olsun.

(Başka anlatımla, Brest-Litovks'a⁴ rağmen Kars, Ardahan, Batum Türkiye'ye iade edilmesin.)

4. SEYM talebi aslında Taşnak Partisi talebi idi: Doğu Anadolu'daki Ermeniler için özerklik. Bu talepte nihai hedef Osmanlı Devleti'nin 7 Vilayeti idi.

Ayrıca kendisinin 25 Mart (1918) günü Osmanlı Heyeti Başkanı Rauf (Orbay) Bey ile ikili görüşmesinde bir talebi olmuştu: 1915 yılında Rusya'ya kaçan 400 bin Ermeni için geri dönüş izni.

Kitabında bunlara, özellikle Taşnak Partisi taleplerine, yer vermeyerek günümüzdeki "7 Vilayette⁵ hiç Ermeni kalmadı, 1.5 milyon Ermeni öldürüldü. Bu soykırımdır" iddialarının O'nun deyimi ile "Doğuşuna ve Gelişmesine" yol açmıştır.

Rauf Bey, bu iki Taşnak talebi ile ilgili olarak, Hatisyan ve Kaçaznuni ile ayrıntılı bir protokol imzalamış ve tanık olarak SEYM Heyeti Başkanı Gürcü Çenkeli ile Azerbaycan Heyeti Başkanı Hacinski'ye de imzalatmış olsaydı bugün "Ermeni Soykırımı" diye bir iddia olamazdı.

Kitabın bir diğer eksiği de "Türk" yerine sık sık kullandığı absürt Tacik sözcüğüdür.

Hatisyan (ve eşi?) Lozan'dan sonra vefat ettiği 1945 yılına kadar Paris'te 22 yıl bugünün parası ile yaklaşık 3 milyon dolar gibi bir para (en az) harcayarak yaşamış ve 1930 yılında Ermenistan Cumhuriyeti hakkında yazdığı bu uzun kitabı Atina'da Ermenice bastırmıştır. Kitapla ilgili olarak, akla gelebilecek şu soruların cevapları açıktır:

- a. Kitap, Kaçaznuni'nin Manifestosu'na (1923) cevap mıdır?

4 11 Mart 1914 günü Rusya ile imzalanan Brest-Litovks Antlaşmasına göre Kars, Ardahan ve Batum Osmanlı Devleti'ne iade edilecekti.

5 6 Vilayet: Erzurum, Sivas, Harput, Diyarbakır, Bitlis ve Van. 7'inci Vilayet: Trabzon

- b. Kitap, Taşnak Partisi içinde bir hesaplaşma mıdır?
- c. Kitap, sipariş üzerine mi yazılmıştır? Öyleyse kim(ler)in siparişi?
- d. Ermeniler, günümüzde Pastırmacıyan'ın "sıfır" değeri olan kitabının VİP baskılarını yaparken, bu kitaba neden sahip çıkmıyorlar?

III) TEKAR Vakfı

Türk-Ermeni Konusunu Araştırma (TEKAR) Vakfı, 19 Nisan 2022 tarihinde, Ankara 69. Noterliğinde kurulmuş, 22 gün süren mahkeme incelemesinden sonra Ankara 33. Asliye Hukuk Mahkemesinin 3 Haziran 2022 tarih ve 2022/267 sayılı kararı ile tescil ve Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 21 Haziran 2022 tarihinde T. C. Resmi Gazetede ilan edilmiştir.

Vakfın Amacı:

Madde 3- Son yetmiş yıldır dünya siyasetinde Türk – Ermeni ilişkileri konusu; Ermenilerin, Osmanlı Devleti'nin ülkesini ve milletini parçalayarak paylaşma amacını güden emperyalist devletlerin gerçek dışı yayın ve eylemleri ile ortaya attıkları, yaygınlaştırdıkları bilgi ve belgelerdeki iddiaları olarak anlaşılmakta ve kabul görmektedir.

Geçici Sevk ve İskân Kanunu'nun birkaç yerdeki sınırlı ve zorunlu uygulamalarının gerekçeleri yok sayılarak; İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Diaspora ve işbirlikçilerinin iddialarını daha da yaygınlaştırmak amacı ile "soykırım", "genosit" hatta "holokost" kavramlarını kullanmakta olmaları, konuyu politik yalanlarla süsleme çabalarıdır.

Tarihin, hukukun ve sosyolojinin gerçekleri; Ermeni Diasporası ile onları bilerek veya bilmeyerek destekleyenlerin iddialarının, bilimsel dayanağının bulunmadığını göstermektedir.

Vakfın amacı, bu alandaki kavram kargaşasının giderilmesini sağlamak ve yaygın aldatıcı yorumları geçersiz kılmak için, tarafsız Rus, Alman, Fransız ve İngiliz kaynakları yanında; ortaya çıkan Ermeni itirafları, bilgi ve belgelerinden de yararlanarak araştırmalar yapmak; bunların sonuçlarını akademik nitelikli yayın ve etkinliklerle dünya kamuoyuna duyurmaktır.

Vakfın Faaliyetleri:

Madde 4- Vakıf, amaçlarını gerçekleştirmek üzere kısa ve orta vadeli programlar hazırlayıp çalışmalarının yol haritasını belirler. Kısa ve orta vadeli çalışma planlarını gerçekleştirmek için aşağıda belirtilen faaliyetlerde bulunur:

Kısa Vadeli Çalışmalar

- a. 1914 – 1921 döneminin Ermeniler (Doğu Anadolu ve Rusya Ermenileri) ile ilişkili, ayrıntılı, yorumlu, kronolojik tarihçesinin üçlü (tarihçi-diplomat-asker) çalışma grupları tarafından hazırlanması;
- b. Atatürk'ün (Mustafa Kemal Paşa'nın) Türk Ermeni ilişkileri konusundaki görüş ve değerlendirmelerinin derlenip yayımlanması;
- c. Esat Uras'ın 1950 yılında TBMM Kütüphanesine hediye ettiği Ermenice kitaplar arasında amaçlarımızla ilişkili olanların Türkçe ve İngilizceye çevrilerek yayımlanması için bir çeviri grubunun oluşturulması;
- d. Devlet kurum ve kuruluşları ile ortak çalışmalar yapılması;
- e. Vakfın amacı doğrultusunda her türlü eğitim ve araştırma faaliyetleri;

24 Haziran 2022 günü Vakfın Mütevelli Heyeti üyelerinin unvanlı adlarını da içeren uzun bir basın açıklaması yapılmıştır. 24 Haziran Cuma günü idi.

27 Haziran Pazartesi Harut Sasunyan adlı bir Ermeni-Amerikalının yayımladığı California Courier adlı gazetenin uzun başyazısı TEKAR Vakfının basın açıklamasının çevirisi idi.

Harut Sasunyan'a sordum: “Nasıl öğrendin TEKAR Vakfı'nın varlığını?” Aldığım cevap, Diasporanın nasıl çalıştığını göstermektedir: “25 Haziran günü Veryansın.TV sizin basın açıklamasının tamamını yayımladı. Oradan aldık.”

Kaliforniya'da başyazı konusu olan TEKAR Vakfı hakkında kendi ülkesinde başka tek bir satır dahi yayımlanmadı.

TEKAR Vakfı Temmuz ayında fazla mesai yaparak ilk çalışma yılı faaliyeti kapsamında 7 sözleşme (6 araştırma ve 1 Ermeniceden çeviri sözleşmesi) imzalamış, bu sözleşmeler kapsamında araştırmacılara ve çevirmene 9 500 ABD Doları ödeyeceğini taahhüt etmiştir. 18 Kasım 2022 günü, hiçbir bağış kampanyası yapmadan, kuruluş sermayesi 90 bin lirayı 9 500 dolara (179 bin

lira) çıkarmıştır. Temmuz ayında kurlardaki hızlı artışlar nedeniyle sözleşmeler ABD doları üzerinden imzalanmıştır.

SONSÖZ: Sasunyan'ın; başyazısında ve daha sonra bana gönderdiği e-postalarında T.C. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın, 1926 yılında bir söyleşide, Ermeni Soykırımını itiraf etmiş olduğuna ve bu söyleşinin bir Los Angeles gazetesinde yayımlandığına değinerek, TEKAR Vakfı'nı anılan söyleşiyi yayımlamaya davet etti. Anılan LA gazetesi konusu mutlaka araştırılmalı ve bu gazetenin varlığı ile ilgili gerçek ortaya çıkarılmalıdır. Sayın Prof. Türkaya Ataöv'ün "Ermeni Belge Düzmeciliği" başlıklı kitabının bir bölümünde yer alan açıklamalar yeterli değildir.

2020 yılı Aralık ayında 1. baskısını yayımladığım Türkçe ve İngilizce "Hatisyan 1930" başlıklı aslı 20 bölüm içeren kitabın 8 bölümü eksikti. Bu 8 bölüm Türkiye ve Türklerle doğrudan ilişkili olmayan bölümlerdi. Bunların Ermeniceden Türkçeye çevirileri bu yıl tamamlandı.

Ağustos ayında başlayarak Ekim sonuna kadar Hatisyan 1930'un Türkçesini, 2 ön-baskı ve nihai baskı, İngilizcesini ise ön-baskı aşamasına getirdik.

Bundan sonra çalışmalar tamamlandıkça 4 kitabımız yayımlanacaktır:

1. Mustafa Kemal Paşa ve Ermeniler
2. 1914 – 1921 Dönemi TEKAR Vakfı Araştırma Raporu- Türkçe
3. 1914 – 1921 Dönemi TEKAR Vakfı Araştırma Raporu- İngilizce
4. Leo'nun Kitabı 1934-1935

Bugüne kadar tamamen özel ve kendi kaynaklarımızla oluşturduğumuz "araştırma ve çeviri" bütçesine (179 bin TL) bir TEKAR Vakfı torbası (içinde Hatisyan'ın kitapları ve 4 dergi⁶) ile doğrudan, yüz yüze, temaslara yayım ve dağıtım faaliyetlerimiz için 500 bin lira ek kaynak oluşturmak istiyoruz. Muhataplarımız iş dünyasından (sanayi, ticaret, hizmetler, bankacılık vd.) 100 – 200 kuruluş ve/veya kişi. Süre: Şubat 2023 – Eylül 2023 arası. Bu ek kaynak ile anılan 6 kitap yayımlanacak ve Türkiye ile yurtdışında dağıtılacaktır.

6 Artın Penik Dosyası, Mustafa Kemal Paşa'nın Amerikalı Gazeteciler İle Yaptığı Söyleşiler (1921 - 1923), Garo Paylan'ın İftiraları Çürütülmüştür, A Belated Reply.

SOYKIRIM SUÇUNUN TANIMLANMASI VE YORUMLANMASINDA KAVRAMSAL BÜTÜNLÜK SORUNU

Dr. Öğr. Gör. Onur URAZ*

1. Giriş

Bu tebliğin amacı soykırım suçunun tanımına dair yargısal yorumların, tanımın doğasındaki birçok muğlak unsura belirlilik getirmedini ve fakat soykırım suçunun doğasına dair iki ayrı ve bağdaşmaz teorik anlayışın anlamlandırmalarını harmanlayarak amorf bir soykırım kavramı yarattıklarını; böylece de hukuki belirlilikten ziyade kendilerine ‘uluslararası’ toplumun ‘ihtiyaçlarına’ cevap verebilecek bir manevra alanı – diğer bir deyişle kontrollü muğlaklık – sağladıklarını tartışmaktadır. Soykırım suçunun tanımı 1948 tarihli Soykırımın Önlenmesi ve Cezalandırılması Hakkında Sözleşmesi’nin 2. maddesinde yapılmış olup, Roma Statüsü de dahil takip eden tüm uluslararası hukuk antlaşma ve belgelerinde bu tanım aynen tekrar edilmiştir. Buna göre,

...ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu, (bağımsız ve ayrı bir antite olarak),¹ kısmen veya tamamen yok etme kastıyla aşağıdaki fiillerden herhangi biri islenmesi soykırım suçunu oluşturur.

- a) Gruba mensup olanların öldürülmesi;*
- b) Grubun mensuplarına ciddi surette bedensel veya zihinsel zarar verilmesi;*
- c) Grubun bütünüyle veya kısmen, fiziksel varlığını ortadan kaldıracak şekilde hesaplanarak, yaşam şartlarını kasten değiştirmek;*

* onururaz@hacettepe.edu.tr

1 İleride detaylandırıldığı üzere, parantez içindeki ifade resmi Türkçe çevirilere dahil edilmeyen ama orijinal İngilizce tanımda bulunan ‘as such’ tabirinin mahkemelerce kabul görmüş yorumudur.

- d) Grup içinde doğumları engellemek amacıyla tedbirler almak;
- e) Gruba mensup çocukları zorla bir başka gruba nakletmek.²

Tanımdan da aşikâr olduğu üzere suçun ayırt edici unsuru maddi unsur (suçun hareketleri – latin. ‘*actus reus*’) değil, tanımın paragraf kısmı ile hüküm altına alınan hususi manevi unsurdur (suç ile fail arasındaki manevi bağ – latin ‘*mens rea*’).³ Başka bir deyişle suç tanımını diğer yerel ve uluslararası suçlardan ayıran element, sıralanan eylemlerin doğasından veya bu eylemlere bağlı basit *mens rea* değil, ve fakat özel kast (*special mens rea* – Latin. *dolus specialis*); yani işlenen fiil ile fail arasında görünün manevi bağın ötesine geçen ve genellikle, suçun fiiline bağlı bir üst amaç veya aşkın kast olarak tanımlanan düşünsel element veya aşkın içsel eğilimdir.⁴ Örneklemek gerekirse, bir kimsenin, bir korunan grup üyesine silahını onu öldürmek kastıyla (*basit mens rea*) doğurtulup ateşlemesi (*actus reus*) soykırım suçundan bahsedebilmek için yeterli değildir. Bu fiilin aynı zamanda ‘ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu, (bağımsız ve ayrı bir antite olarak), kısmen veya tamamen yok etme kastıyla’ (*special mens rea*) işlenmesi gerekmektedir. Yine şunu da netliğe kavuşturmak gerekir ki soykırım suçunun ortaya çıkması için insanların kitlesel düzeyde fiziklen zarar görmesi/ölmesi gerekmektedir. Zira esas olan kasttır. Yani eğer soykırım kastı oluşmuşsa tek bir fiilin gerçekleşmesi bile soykırım suçunun oluşumu için yeterli olabilecektir.⁵

Ancak hukuki tanımın tarihsel süreçteki devamlılığının nedeni ne tanımın geneli tatmin etmesi ne de hukuki belirliliği keskin şekilde sağlamasıdır. Aksine özellikle özel kast unsurunu oluşturan neredeyse her bir kelimenin manası büyük tartışma konusu olmuştur. Bunun sebebi tanımın ihtiva ettiği kelimelerin muğlaklığıdır. Örneğin, ‘yok etme kastı’ ifadesi, ne soykırım kastının tesis edilmesi için gerekli manevi eşiği ne de amaçlanan imhanın niteliğini açıklığa kavuşturmaktadır. Benzer şekilde, tanım, korunan grupların (etnik, ırksal, dini ve ulusal) belirlenmesine dair kriterleri ortaya koymamakta veya esrarengiz olan ‘as such’ ifadesinin işlevi hakkında herhangi bir rehberlik sağlamamaktadır. Yine ‘kısmen veya tamamen yok etme’ kavramındaki ‘kısmın’

2 The Convention for the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, adopted Dec.9, 1948, 78. U.N.T.S. 277 (yürürlük tarihi 12 Ocak 1951). Çeviri yazarca yapılmıştır.

3 Bkz. *Prosecutor v. Kambanda* [1998] ICTR-97-23-S, Judgment, para.16; *Prosecutor v. Kupreškić* [2000] IT-95-16-T, Judgment, para.636; Claus Krieb, ‘The Crime of Genocide under International Law’ 6 *International Criminal Law Review* (2006) 485.

4 Kai Ambos, ‘What Does “Intent to Destroy” in Genocide Mean?’ 91 *International Review of the Red Cross* (2009) 835. See also Commission on the Work of Its Forty-Eighth Session, U.N. GAOR, 51st sess., U.N. Doc. A/51/10, Commentary (5)(1996), Yearbook of the International Law Commission, 1996, vol. II, Part Two, art.17, 44.

5 *Prosecutor v. Jelisić* [1999] IT-95-10-T, Judgment, para.99, 100. See also *Prosecutor v. Muhimana* [2005] ICTR-95-1B-T, Judgment, para.498, 514.

ve ‘tam’ kavramlarından ne anlaşılması gerektiği de muğlak bırakılmıştır.⁶ Her ne kadar bu kavramsal belirsizlikler gerek akademik düzeyde gerekse devletler arası mülahazalarda ziyadesi ile eleştiriye ve Sözleşme’nin tanımında daha fazla kesinlik ve iyileştirme ihtiyacı sürekli dile getirilse de,⁷ devletlerin siyasi isteksizliği ve çekinceleri, özellikle Roma Konferansı’nda açık bir fırsat varken bile, herhangi bir değişikliğin yapılmasını engellemiştir. Bunun yerine, hukuki belirlilik ve açıklık ihtiyacı, ‘gerçek soykırım davalarından ortaya çıkan emsallerin ağırlığı’ yoluyla tanımın aşamalı olarak kristalleştirilmeye çalışılması yoluyla sağlanmaya çalışılmıştır.⁸

Lakin yargısal yorum ile getirilmeye çalışılan hukuki belirlilik ideali başarılı olmaktan uzaktır. Kanımızca soykırım suçunun tanımına dair ortaya çıkan pek çok yorumsal anlaşmazlığın ve çelişkinin sebebi – her ne kadar ikna edici yasacıl ve mantıksal gerekçelerin arkasına gizlenmiş olsalar da – tanımsal terimlere dair farklı kavramsal varsayımlardır. Diğer bir deyişle, soykırım suçunun ‘esas itibarıyla tartışmalı bir kavram’⁹ olarak kavramsal olarak tutarlı birden fazla tanımı olabilirken, Sözleşme’nin tanımsal terimlere ilişkin anlayışındaki belirsizlikler, - hukuki yorum yöntemlerinin rehberliğinde bile - birden fazla tanımlama lehine eşit derecede ikna edici argümanlar ortaya koymayı mümkün kılmaktadır. Öyleyse asıl sorulması gereken soru neden uluslararası mahkemelerin tanımı ahenkli bir kavramsal perspektiften yorumlamak yerine ‘bireyci’ ve ‘kolektivist’ kavramsal okumaları harman ederek amorf ve belirsiz bir soykırım kavramı inşa etmeyi tercih ettikleridir. Bu bildiride gerek mevzu bahis bu amorf tanımın nasıl inşa edildiğini, gerek uygulamada yarattığı sorunları (ve avantajları), gerekse neden bu yola başvurulduğu açıklanacak ve tartışacaktır.

2. Soykırım Suçunun Tanımının ‘Bireyci’ ve ‘Kolektivist’ Okumaları

Genel olarak, suçun farklı yorumlarının ‘özünü’ belirleyen temel parametre korunan grupların varlığı doğasının- ve bağlantılı olarak (amaçlanan) grup

6 Bkz. Paul Behrens, ‘The Mens Rea of Genocide’ in Paul Behrens and Ralph Henham (eds.), *Elements of Genocide* (Routledge 2012) 80–82; Larry May, *Genocide: A Normative Account* (CUP 2010) 42–59; William Schabas, *Genocide in International Law* (CUP 2009) 124–134, 243–270; Hans Vest, ‘A Structure-Based Concept of Genocidal Intent’ 5 *Journal of International Criminal Justice* (2007) 781–797.

7 Darryl Robinson and Herman von Hebel, ‘Crimes within the Jurisdiction of the Court’ in Roy Lee (ed.), *The International Criminal Court, the Making of the Rome Statute, Issues, Negotiations, Results* (Kluwer 1999) 89.

8 Berel Lang, ‘The Evil in Genocide’ in John Roth (ed.), *Genocide and Human Rights: A Philosophical Guide* (Palgrave Macmillan 2005) 9.

9 Christopher Powell, *Barbaric Civilization: A Critical Sociology of Genocide* (Queen’s University Press 2011) 59, 67–69.

yıkımının doğasının - farklı ontolojik bakış açılarından çeşitli şekillerde tasavvur edilebilir olmasıdır. Grubun varlığına dair ontolojik varsayımlar otomatik olarak grubun yok olmasından ne anlamamız gerektiğini dikte etmekte ve bu bağlamda farklı soykırım kavramlarına yol açmaktadır. Bu noktada iki hususa ilişkin olarak da iki farklı akımdan bahsetmek mümkün olup bunlar nominalist ontolojiye dayanan bireyci ve yapısal işlevci ontolojiye dayanan kolektivist anlayışlardır.

Nominalizm, sosyal dünyanın temel bileşenlerinin, diğer bir deyişle 'atomlarının' bireyler ve onların eylemleri olduğu şeklindeki bireyci sosyo-felsefi fikri ileri sürmektedir. Herhangi bir birey-üstü varlık nihai olarak hayalidir ve bu soyut 'varlıklar' kendi başlarına sosyal dünyanın bileşenleri ve ahlaki öznesi olamazlar zira bireysel düzeye indirgenerek açıklanabilecek olgulardır.¹⁰ Böyle bir perspektiften bakıldığında 'grubun yok edilmesi' fikrindeki, 'yok oluş' nihai olarak, bazı ortak özellikleri paylaşan bireylerin yok edilmesi fikrini ifade etmektedir. Öte yandan yapısal işlevselcilik, belirli toplumsal varlıkların ve kurumların parçalarının toplamından daha fazlası olduğu şeklindeki kolektivist sosyo-felsefi fikre dayanmaktadır. Buna göre parçalar, yani bireyler, bir kez grubu oluşturulduktan ve dışsallaştırıldıktan sonra grup ayrı bir varoluşa, hususi nedensel güçlere ve bireysel bir düzeye indirgenemeyecek yeni özelliklere sahip olur ve parçalar fonksiyonel ve istikrarlı bir bütün oluşturmaya çalışan organlar gibi hareket ederler. Yani, belirli fenomenler, özellikler ve nitelikler ancak söz konusu bütün 'olduğu gibi' var olduğu sürece ortaya çıkar, bu da sonuç olarak bu tür bütünlerin sosyal dünyanın zarar görebilecek gerçek varlıkları ve ahlaki özneleri olduğu argümanına yol açar.

Soykırım suçunun tanımındaki 'grup', 'as such', 'yok etme' ve 'kısmen veya tümüyle' tabirlerinin bu iki farklı bakış açısından yorumlanması birbirinde farklılaşan ve Tablo.1'de ortaya konan iki ayrı soykırım anlayışına yol açmaktadır. Zira eğer gruplar aynı özellikteki bireylerin bir araya gelmesinden üst bir değer ve varlık taşımıyorsa, öyleyse soykırım kastı (*dolus specialis*) bağlamında yok etme kavramı sadece bireylerin fiziksel ve biyolojik varlığına yönelecektir. Uluslararası mahkemelerdeki hakim anlayış bu yönde olup, 'intent to destroy' tabiri etkin olarak 'intent to *physically or biologically* destroy' olarak okunmaktadır.¹¹ Bu argüman temelde suçun tarihsel gelişimi sırasında (birinci ve ikinci soykırım sözleşmesi taslak metinlerinde) fiziksel ve biyolojik soykırımın ayrı başlıklar altında tanımlandığı, ancak son halde

10 Lewis Coser, *Masters of Sociological Thought: Ideas in Historical and Social Context* (Houghton Mifflin Harcourt 1971) 218.

11 Örn bkz. Prosecutor v. Kayishema and Ruzindana [1999] ICTR. 95-1-T Judgement, para.97. See also Prosecutor v. Bagilishema [2001] 95-1A-T, para.64.

kültürel soykırımın sözleşme ve tanım kapsamı dışında bırakıldığı ve kültürel soykırım fiillerinden sadece – biyolojik sonuçları da olan - ‘çocukların transferi’ fiilinin maddede yer bulunduğunu savlarına dayanmaktadır.

Öte taraftan eğer grup kelimesi yapısal işlevselci bir bakış açısından anlaşılrsa bu halde grubun yok olması ve bireylerin yok olması birbirinden ayrılabilir hale gelmektedir. Zira bireyler fiziksel varlıklarını devam ettirirken grup varoluşunu kaybedebilir. Örneğin bir etnik grubun kültürü ve dili belirli bir vade içerisinde hiç kimseyi veya çok az sayıda kişiyi fiziksel veya biyolojik olarak yok ederek ortadan kaldırılabılır. Öyleyse özel kast kapsamındaki ‘yok etme’ kavramı ile suçun fiilleri arasında nitelik farkı olabilir. Yani soykırım kastının oluşması için beş fiilden birini işlemek gerekli değildir, fakat suçun oluşması için kast oluştuktan sonra en az bir fiilin işlenmesi elzemdir. Bu noktada fark şudur ki sadece fiilin yöneldiği değil ve fakat genel soykırım kastının yöneldiği topluluk suçun mağduru olacaktır. Oysa nominalist yorumda suçun fiillerinin yöneldiği kişiler mağdur topluluğu oluşturacaktır. Alman Anayasa mahkemesi ve kimi azınlık görüşlerince kabul edilen yapı işlevselci perspektif,¹² ‘intent to destroy’ kelimesinin yorumu bakımından genel kabul görmemektedir.

Ancak bu noktada bir enigma olan ‘as such’ kelimesinin yorumu meseleyi karmaşık hale getirmektedir. Türkçe çevirilerde yer bulmayan/çevrilemeyen ve suçun özel kast kısmının en sonunda yer alan ‘as such’ kelimesi aslen bir anlaşmazlığı gizleme amacı güder. Soykırım Sözleşmesinin hazırlık aşamalarında büyük devletlerden bazıları suça saik elementi getirmek istemiştir. Bu görüşe göre soykırım suçu ancak ayrımcı/ırkçı saikle işlenebilen bir suç olacak ve safi yok etme kastı suçun teşkili için yetersiz kalacaktı. Ancak birçok Latin Amerika ve bağımsız ülkeler bu anlayışa itiraz etmiş olup onlara göre esas olan korunan değerdir. Yani grup kasten yok edildiği sürece dünyadan grubun hususi değeri eksilecektir ve saik bu bağlamda önemsiz kalacaktır. ‘As such’ kelimesi kitlenen görüşmelerde bir maymuncuk görevi görmüş ve iki tarafta kendi anlayışının kazandığını düşünmüştür. Ancak uluslararası mahkemelerdeki hakim yorum ‘as such’ kelimesinin failin, grubu ‘bağımsız ve ayrı bir entite’ olarak hedef alması gerekliliğini vurguladığını kabul etmektedir.¹³ Şüphesiz ki bu retorik yapısalcıdır ve grubun ayrı gerçekliği olabileceğini açıkça kabul etmektedir ve Latin Amerika anlayışını yansıtmaktadır. Lakin bu noktada bir kavramsal kargaşa doğmaktadır. Zira eğer

12 Bkz. German Federal Constitutional Court followed this understanding as well. Federal Constitutional Court (Bundesverfassungsgericht – BVerfG) [2000] 2 BvR 1290/99, para.1848, 1850. See also German Supreme Court cf. BGHst [2001] No.3 StR 372/00 Judgement, paras.45 64, 80.

13 *Prosecutor v. Stakić* [2003] IT-97–24–T, Judgment, para.521; *Prosecutor v. Jelisić* [1999] IT-95–10–T, Judgment, para.79; *Prosecutor v. Akayesu* [1998] ICTR96–4–T, Judgment, para.521.

grup gerçekten ayrı ve bağımsız bir antite ise soykırım kastı sadece fiziksel ve biyolojik temele indirilmemeli, yok değilse ‘as such’ kelimesi bu şekilde yorumlanmamalıdır.

Bu kargaşayı ayyuka çıkaran ve aslında iki anlayış arasında arka kapı rolünü oynayan yorum ise ‘tamamen ya da kısmen’ tabirine ilişkin yorumdur. Malum olduğu üzere bir grubu oluşturan her birey o grubun kısmını oluşturmaktadır. Lakin soykırımı bir şahsa karşı yöneltilen ırkçı bir saldırıdan ayıran şey çok kişiye karşı işlenmesidir. Bu noktada uluslararası mahkemeler tabiri ekseriyetle grubun ‘tamamını veya esaslı bir kısmını’ yok etme kastı olarak okumuştur. Lakin tartışma ‘esaslılıktan’ ne anlaşılması gerektiğine evrilmiş ve son kertede ortaya üç temel yaklaşım çıkmıştır. Bunlardan niceliksel yaklaşıma göre mahkeme hedef alınan kısmın mutlak ve oransal niceliğine bakmalıdır. Niteliksel yorum ise hedef alınan kısmın grup içindeki niteliğine göre esaslılık kazanabileceğini söylemektedir. Coğrafi yaklaşımsa bir kısmın hususi ve ayrı bir coğrafi bölgede var olmasının onu esaslı hale getirebileceğini belirtmektedir.¹⁴

Uluslararası yargı organları bu üç yorumun el ele uygulanması gerektiğini ancak sayısal değerlendirmenin başlangıç noktası teşkil ettiğini söylemişlerdir. Ancak şu ortadadır ki bu doktrinler farklı varsayımlara dayanmaktadır. Niceliksel yaklaşım bireyci görüşün bir uzantısı olarak tezahür etmekte ve suçun moral ağırlığını (esaslılık) hedef alınan birey sayısına göre belirlemektedir. Öte yandan niceliksel metot merkeze grubu bir antite olarak almakta ve bu bakımdan kolektivist bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Nitekim niceliksel metot kısmın hedef alınmasının grup üzerindeki etkilerine bakması buna delalettir. Son olarak coğrafi metot pragmatik bir bakış açısı ile ortaya çıkmıştır, lakin neden coğrafi olarak hususi bir bölgedeki saldırının aynı ölçekte dağınık bir saldırıdan ahlaki olarak daha kötü olduğunu açıklayamamaktadır.

	Nominalist (Bireyci)	Yapısalcı (Kolektivist)
Grupların Doğası ve Korunan Değer	Gruplar Aynı Özellikteki Bireylerin Bütünüdür – ‘Assemblage of People’ (Robinson, Drost, Behrens, Kress)	Grup Kendisini Oluşturan Parçaların Tümüne Ek Katma Değer Yararır – ‘A Distinct and Separate Entity’ (Lemkin, Ambos, Berster)
Yok Etme Kastının Muhtevası	Yok Etme Kastı Aynı Özellikteki Bireylere Yönelir	Yok Etme Kastı Bir Antite olarak Gruba Yönelir
Esaslılık	Niceliksel Metot	Niteliksel Metot

Tablo 1. Kavramsal Ayrımlar

14 Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) [2007] ICJ Judgement, paras.198–200

3. Kavramsal Muğlaklığa Duyulan İhtiyacın Sebebi ve Yarattığı Sorunlar

Bu noktada, haklı olarak, korunan grupların varlığına ilişkin taban tabana farklı görüşler mevcutken, bu çelişkili anlayışların nasıl olup da aynı içtihatla bir arada var olabileceği sorulabilir. Yanıt, suçun baskın yargısal yorumunda kavramsal tutarlılığın olmamasıdır. Uluslararası mahkemeler ve divanlar, hukuki tanıma ilişkin yorumlarını belirli bir kavramsal çerçeve üzerine inşa etmemektedirler, bunun yerine nominalist ve işlevselci bakış açılarından gelen fikirleri birleşik olarak kullanmaktadırlar. Bu bağlamda, hâkim olan hukuki yapı, korunan grupları ‘ayrı ve ayrı varlıklar’ olarak tanımlarken, aynı zamanda ‘yok etme’ teriminin yalnızca amaçlanan fiziksel ve biyolojik varlıkları kastettiğini savunarak mantıksal çelişkili içine düşmekte ve korunan grupları yalnızca bireylerin toplamıymiş gibi yansıtmaktadır.

Bununla birlikte, uluslararası mahkemeler içtihatlarında bu çelişkiyi sürdürmekle kalmayıp, aynı zamanda vaka bazında keyfi olarak bir kavramı diğerine göre önceliklendirmektedir. Çarpıcı olan şey, bir kısmın esaslılığını haklı çıkarmak için yerleşik yaklaşımların, soykırımı ilişkin bu farklı kavramsal perspektiflere öncelik vermede büyük ölçüde fark edilmeyen bir ‘arka kapı’ rolü oynamasıdır. O halde, bir anlamda, bu farklı yaklaşımlar, yorumun yalnızca tek bir felsefi varsayım dayanası durumunda yönetilemez hale gelecek olan gerçeklik ile soyutlama arasındaki uçurumu azaltmak için kullanılan bir tür fiili yargısal çözüm olmuştur.¹⁵

Gerçekten de yalnızca nominalist bakış açısıyla inşa edilen bir yorum, soykırımın geniş kitlelere yönelik bir suç olduğu toplumsal ve tarihsel algılarına uyabilir. Ancak aynı zamanda soykırım ile insanlığa karşı suçlar arasındaki hukuki ve ahlaki ayrımı bulanıklaştırarak uluslararası ceza hukukunu uyumsuz bir sisteme dönüştürmekle kalmayacak, aynı zamanda soykırımı karşı hukuk tarafından korunan toplumsal varlıkların indirgenemez nitelikte olduğu gerçeğinin gözden kaçırılmasına da yol açacaktır. Belirli değerlerin (örneğin dil, kültür, kimlik) korunması ve hukuki soykırım kavramının ortaya çıkışı, bireysel canlar kadar bu değerlerin korunmasına da yöneliktir. Madalyonun diğer tarafında, yorumun işlevselci varsayımlar üzerine inşa edilmesi ve böylece indirgenemez bütünlerin korunması gereken birincil değer olarak gösterilmesi, soykırımın suç olarak ayrıklığını meşru kılar. Buna rağmen, işlevselci düşünce inandırıcı olmayan bir biçimde determinist bir tablo çizmekte ve kimlikleri tıpkı faillerin yaptığı gibi bir biçimde özleştirmektedir.

15 Claus Krefß, ‘The Crime of Genocide under International Law’ 6 *International Criminal Law Review* (2006) 497.

Ayrıca bu görüş, grup üyeliğinin belirlenmesinde önemli bir boyutun grup içi ve grup dışı karşılıklı algılar olduğunu gözden geçirir. Yani, listelenen her grup ve kimlik, birbirine karşı ve birlikte işleyen parçalar aracılığıyla var olmaz (örneğin, çoğu ırksal grup).

Bu kavramsal kargaşanın yarattığı sorun azımsanamayacak derecede büyüktür zira arka kapılar yolu ile yapılan vurgular ve seçilen perspektifler dava sonucunu direkt olarak etkilemektedir. Bu durum en keskin şekilde Srebrenica kapsamında gösterilebilir. 1995 yılında, Srebrenica’da askerlik çağındaki yaklaşık 8.000 Bosnalı Müslüman erkek saldırıya uğradı ve öldürüldü (*actus reus*), nüfusun geri kalanı, yaklaşık 32.000 kişi ise zorunlu sınır dışı edilmeye maruz kaldı (*actus reus*’a dahil edilmiştir).¹⁶ Bu vahşetlerin failleri Mahkeme önüne çıkarıldıklarında, korunan bir grubun önemli bir bölümünü yok etme kastı ile hareket edip etmedikleri konusunda hukuki soru olarak ortaya çıkmıştır. Krstić davasındaki Yargılama Dairesi başlangıçta 8.000 askerlik çağındaki Bosnalı Müslüman erkeği hedef alınan kısım olarak görüyordu. Ancak Daire, bu kısmı yalnızca sayısal açıdan önemli olarak nitelendirmekte rahat görünmüyordu, çünkü muhtemelen hedeflenen kurbanların sayısı hem mutlak anlamda hem de toplam Bosnalı Müslüman nüfusun yüzdesi olarak nispeten düşüktü (Srebrenica’da [yüzde 20] veya Bosna [yüzde 2,9]).¹⁷ Bunun yerine, failerin özellikle askerlik çağındaki erkekleri ve erkek çocukları hedef aldığı gerçeğini vurgulayan ICTY Yargılama Dairesi, “grubun bu seçici imhasının tüm grup üzerinde kalıcı bir etkisi olacağını” ileri sürdü. Daireye göre “Böyle ataerkil bir toplumda art arda gelen erkek kuşakların yok edilmesi, zorunlu tehcirlerle birlikte yıkıcı sonuçlara yol açacak ve aynı zamanda toprakların yeniden ele geçirilmesini imkansız kılacaktır”.

Böylece ICTY hedef alınan kısmın önemli olduğu sonucuna varmışken, Savunma Avukatı, Daire’nin izin verilmeyen sıralı muhakeme kullandığına işaret ederek karara itiraz etmiştir. Savunma, Srebrenica’da yalnızca askerlik çağındaki erkeklerin fiziksel veya biyolojik olarak imha edilmek istendiğini savunmuş ve hayatını kaybedenlerin zaten bir bütün olarak Bosnalı Müslümanların bir parçası olan Srebrenica’daki Bosnalı Müslümanların parçası olduğunu vurgulamıştır. Bu nedenle, askerlik çağındaki erkekler aslında “bir parçanın parçası”ydı.¹⁸ Temyiz Dairesi, Yargılama Dairesi’nin Srebrenica’daki askerlik çağındaki Bosnalı Müslüman erkekleri fiilen davanın “parçası” olarak nitelendirmediğini öne sürerek bu itirazı reddetmiştir. Temyiz Dairesi’ne göre,

16 Prosecutor v. Krstić [2001] IT-98-33-T, Judgement, para.592, 594.

17 Bridget Coggins, *Power Politics and State Formation in the Twentieth Century: The Dynamics of Recognition* (CUP 2004) 108.

18 Prosecutor v. Krstić [2004] IT-98-33-A, Judgement, para.18.

stratejik öldürme fiillerinin ve sonrasında yaşananlar, Srebrenica'daki Bosnalı Müslüman grubun bu şekilde yok edilmesinin amaçlandığına dair birçok kanıttan biri olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle, niteliksel yaklaşımla bağlantılı olarak coğrafi yaklaşımı vurgulayan Temyiz Dairesi, esaslı bir kısmın hedef alındığı kararına vardı. Ancak bu gibi bir gerekçelendirmenin 'fiziksel ve biyolojik yok etme kastı' sınırlamasına ne ölçüde uyduğu büyük bir soru işaretidir. Zira 32000 kişi transfer edilmiş, buluş çağındaki erkek nüfusuna dokunulmamıştır. Öyleyse fiziksel ve biyolojik yok etme kastının tüm Srebrenica'ya yöneldiğini nasıl iddia edebilir? Açıkçası mahkeme burada esaslılık yorumunu niteliksel açıdan yaparak grup kavramını kolektivist açıdan değerlendirmiştir. Ancak burada hangi aşamada hangi yorumun öne çıkacağı belli olmadığından, her bir davada yargıçların eğilimine göre dava sonuçları değişebilecektir.

4. Sonuç: Soykırımın Süreçsel Doğası Suçun Muhtevasına Yansıtılabilir Mi?

Kanımızca mahkemelerin genel yaklaşımlarındaki sorun kesinliği sağlamak adına grupların doğasını göz ardı etmeleridir. Gerek soykırım suçu gerekse grupların varlığı süreçsel ve sürekli değişkendir. Bu gerçeğin tanınması soykırım yargılamasında belirliliğin bir-sıfır mantığı ile değil ve fakat olaydaki süreç bazında değerlendirilmesini gerektirecektir. Bu noktada önemli olan hukuki belirliliği daha geniş manada, cevapların değil ve fakat sorulacak soruların belirliliği olarak düşünmek bir çözüm teşkil edebilecektir.

Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM), 2016 yılından bu yana “Ermeni Konferansları” başlığı ile düzenlediği konferanslar dizisinde Türkiye-Ermenistan ilişkileri, 1915 Olaylarıyla ilgili Türk-Ermeni uyuşmazlığı ve bu bağlamdaki Ermeni iddialarını çok boyutlu yönleriyle ele alan akademisyen, araştırmacı-yazar ve diplomatların çalışmalarına yer vermektedir. AVİM kurucusu ve Onursal Başkanı Emekli Büyükelçi Ömer Engin Lütem’in 6 Ocak 2018 tarihindeki vefatının ardından “Ömer Engin Lütem Konferansları” adıyla düzenlenmeye devam eden bu konferanslar, 2022 yılında yüz yüze ve çevrim içi olmak üzere 9 konferansla sürdürülmüştür.

“Türk Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2022” başlıklı bu kitapta, “2022 yılında düzenlenen konferanslarda sunulan bildirilerin makaleleri ve düzenlenmiş metinleri yer almaktadır.

İletişim / Contacts

Süleyman Nazif Sokak No:12/B Daire: 2-3-4

06550 Çankaya - ANKARA/TÜRKİYE

Tel: +90 (312) 438 50 24 • Fax: +90 (312) 438 50 26

E-mail: info@avim.org.tr

www.avim.org.tr

 avrasyaincelemelerimerkezi

 @avimorgtr
@avimorgtrEN

 avimorgtr

 avimorgtr

ISBN 978-605-73572-5-0

9 786057 357250

Fiyatı: 120 TL